

Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela

Milan Župančić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska
E-mail: milan@idi.hr

SAŽETAK Osnovna je okosnica ovoga rada, proizišloga iz projekta Selo u tranziciji, odnos socioekonomskih promjena u hrvatskom selu i mogućnosti revitalizacije seoskih područja. Hrvatska je u proteklih 50-ak godina prošla niz dramatičnih promjena obilježenih procesima industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije. Od pretežno agrarne zemlje s dominacijom seljaštva i maloposjedničke (sitnoparcelne) poljoprivrede Hrvatska je postala srednje razvijena zemlja, u kojoj je udjel seljaštva spao na 7-8 posto ukupnog stanovništva. Selo je pratilo te razvojne tendencije ali je i danas poljoprivreda među najvažnijim djelatnostima njegova stanovništva. Nepovoljna je posjedovna struktura seljačke poljoprivrede u kojoj dvije trećine gospodarstava ima posjed manji od 3 ha, a među njima su uglavnom mješovita domaćinstva (part-time) koja sve veći dio dohotka stječu izvan gospodarstva. Procesi deagrarizacije doveli su do pogoršanja vitalnih obilježja seljačke populacije, a snažan ruralni egzodus devitalizirao je najveći dio seoskog prostora, koji danas zaostaje za urbanim sredinama. Vrlo velik dio seoskog prostora, naročito brdsko-planinska područja, izložen je snažnoj depopulaciji.

Autor je pokazao da hrvatsko selo, koje je imalo drugačija razvojna kretanja spram "klasičnih" tranzicijskih zemalja, dijeli njihove teškoće, jer hrvatska seoska područja imaju slične razvojne probleme i teško se uklapaju u dominantne trendove modernog društva, kao i seoska područja drugih zemalja. Autor smatra da tranzicijsko razdoblje, usprkos svim teškoćama, može omogućiti modernizaciju sela i njegovu lakšu integraciju u globalno društvo, ali pod uvjetom da se prihvati policentričan i disperzivni koncept razvoja, jer taj koncept u tranzicijskim uvjetima pruža šansu za revitalizaciju sela.

Ključne riječi: seoska područja, ruralni razvitak, socijalna struktura, poljoprivredno gospodarstvo, agrarna struktura, modernizacija, tranzicija, revitalizacija sela.

Primljeno: 10. lipnja 2000.

Prihvaćeno: 18. prosinca 2000.

1. Seljaštvo i seoski svijet

U suvremenom svijetu seoska područja prolaze kroz brne promjene, pretežno u znaku nazadovanja praćenoga mnogim teškoćama uklapanja u dominirajuće trendove modernog društva. Takve promjene pogađaju ruris općenito, ali su snažne i u tzv. tranzicijskim zemljama srednje i istočne Europe. To vrijedi i za hrvatsko selo, iako je ono imalo drugačija razvojna kretanja spram "klasičnih" tranzicijskih zemalja. Potrebno je stoga razmotriti te relacije i specifičnosti hrvatskog sela u usporedbi s drugim tranzicijskim zemljama, ali ukazati i na europski okvir, jer je to referentni okvir analize, a i modernizacija se (ne samo u Hrvatskoj) sve češće svodi na europeizaciju. Poznata je i izreka da razvijeni pokazuju nerazvijenima sliku njihove budućnosti, koja uglavnom vrijedi i u ovom slučaju.

Utemeljena raščlamba tog problemskog sklopa nalaže prethodnu raspravu i određenje ključnih pojmova: seljaštvo, poljoprivrednici, ruralno društvo.

1.1. Seljaštvo - ishodišta, mjesto u društvenoj strukturi i njegova sudbina

1.1.1. Pristupi i tradicije u proučavanju seljaštva

U sociologiji i srodnim znanostima mogu se otkriti četiri važnije konceptualne tradicije o seljaštvu kao specifičnom segmentu socijalne strukture širom svijeta.

Prva velika tradicija proizlazi iz etnologije i antropologije a u seljacima vidi predstavnike i ostatke prethodnog naroda, "puka" i njegove starodrevne kulture. Antropologija je dugo proučavala tzv. primitivna društva s plemenskom i nomadskom strukturom, a zatim je svoj interes usmjerila na seljačke kulture, videći u njima ostatke starih tradicionalnih društava. Međutim, za razliku od "primitivaca", seljaci su djelomično uklopljeni u šire društvo, u njegovu globalnu strukturu, i na taj su način smješteni u srednju, prijelaznu poziciju.

Primjerice, velikan američke kulturne antropologije, A. L. Kroeber, odredio je seljake kao "sastavni dio društva s djelomičnom kulturom, naravno ruralnom, koji žive u dodiru s gradskim tržištem"... "nisu izolirani, nemaju političku autonomiju ni samodovoljnost plemenskog življa, ali čije lokalne zajednice sadrže mnogo od svojih starih oblika integriteta i vezanosti za zemlju" (Kroeber, 1948.).

Nadovezujući se na to R. Redfield (1963.) piše: "Seljačko društvo i kultura imaju nešto generičko u sebi, to je vrsta ljudskog poretka s izvjesnom sličnošću širom svijeta", te je stoga seljaštvo "tip bez lokalizacije". Međutim, pored izvjesne sličnosti i "generičkog" u seljaštva u raznim epohama i sustavima, postoji i oslikavanje potpuno suprotnih obilježja seljaštva.

Druga teorijska orijentacija zasniva se na velikim, megasociolozijskim modelima i teorijama razvoja društva, bilo da operiraju s bipolarnim i dihotomnim tipologijama

društvenog razvoja (Durkheim, Tönnies, Maine, Spencer, Becker i dr.) i podjelama na tradicionalno društvo (solidaristička zajednica mehaničkog tipa) i moderno društvo (organska solidarnost s podjelom rada, ugovorni odnosi, racionalitet), ili je pak riječ o kontinualnim tipologijama, u kojima postoji više društvenih tipova ili razvojnih međufaza. Tu se društva dijele na predindustrijska, tranzicijska i industrijska (G. Sjoeborg), primitivna, intermedijarna i moderna (T. Parsons), dok D. Lerner tipologizira društvenu organizaciju na tradicionalnu, tranzicijsku i modernu. Seljaštvo je tu locirano u srednju poziciju, kao "djelomično društvo" s "djelomičnom kulturom", koje zadržava crte starog identiteta, vezanost za tlo te stare običaje i "folk" kulturu. Tako Redfield u svojoj tipologizaciji na "folk" i "urbano" društvo dijeli kulture na "više" i "niže", gdje se "folk" kultura tretira kao parcijalna kultura nižih slojeva i suprostavljena je elitnoj kulturi vladajućih slojeva i elita.

U analizi razvoja američkog ruralnog društva primjenom Tönniesovih atributa *Gemeinschaft* i *Gesellschaft* tipova, Larson i Rogers su izložili distinktivne elemente tradicionalne i moderne društvene organizacije. Tradicionalni sistem obilježuje slabije razvijena i manje kompleksna tehnologija, niska razina pismenosti, lokalizirani društveni odnosi, primarne grupe i personalni odnosi, pomanjkanje ekonomske racionalnosti. Nasuprot tome moderna organizacija ima posve drukčije značajke: razvijenu tehnologiju sa složenom podjelom rada, visok stupanj obrazovanja, neformalne i "kozmpolitske" odnose, ekonomsku racionalnost (Larson i Rogers, 1964.).¹

Među velike teorijske komplekse spada i korpus marksističkih doktrina o seljaštvu. Iako je taj doktrinami smjer proizišao iz velikih političkih i teorijskih sistema Lenjina i Kautskoga, kao neospornih "patrijarha" marksizma u agrarnom pitanju, postoji nepregledno mnoštvo studija i rasprava čiji se autori neposredno ili posredno referiraju na zasade marksistički usmjerenih shvaćanja o seljaštvu. Gotovo je nemoguće nabrojiti razne, pa i najvažnije radove u agrarnoj ekonomici ili ruralnoj sociologiji koji se, ako ne direktno, onda barem "inspirativno", mogu ubrojiti u taj teorijski smjer. No, koje su najvažnije premise toga pristupa seljaštvu?

Osnovni teorijski stav jest da se seljaštvo motri kao podčinjeni i eksploatirani sloj predkapitalističkih i ranokapitalističkih društvenih formacija, koji egzistira i u modernim uvjetima, iako kao bitno reduciran sloj u strukturi suvremenih društava. Posebno se naglašavaju razlike unutar seljačkog društva, kao i između samoga seljaštva. Odnosi li se pojam seljak na tako različite imovinske i klasne kategorije kao što su: *grossbauer* i *kleinbauer*, gazda i nadničar, zemljoposjednik i zakupac, kulak i batrak (sitni seljak-nadničar u negdašnjoj Rusiji) i slično? Ovakva pitanja, naravno, ne dolaze samo iz literature marksističke provenijencije, obvezne u bivšim socijalističkim zemljama, već i od mnogih autora različitih teorijskih orijentacija. U mnogih od njih akcent je, pa i primarni interes, na seoskoj i seljačkoj diferencijaciji.

¹ Iako je ovo zanimljiva tema, njom se ovdje šire ne bavimo. Mjesto seljaštva u teorijama i tipologijama društvenog razvoja razmotreno je u "Tipologijskoj metodi u sociologiji" (First-Dilić i Župančić, 1972.)

Tu je aktualno i pitanje vlasništva, odnos vlasnika i nevlasnika, jer ako postoje odnosi klasne eksploatacije onda ne može biti govora o seljaštvu kao homogenoj grupi, a izvjesne sličnosti među njima ne govore ništa bitno o prirodi odnosa između pojedinih dijelova ili grupa seljaštva u raznim razdobljima i sustavima. U fokusu su položaj seljaštva, odnosi s drugim grupama, naročito problem savezništva s radničkom klasom i odnos prema vladajućim slojevima.

Premda su, barem u razvijenim kapitalističkim zemljama, mnoga ta pitanja riješena tokom novijeg razdoblja, u njima praktično postoji uglavnom nezavisno radno seljaštvo (farmeri) i privatni posjed, a sitno seljaštvo i poljoprivredni proletarijat nestali su sa "scene" zbog ubrzane deagrarizacije i odlaska "marginalne" radne snage iz poljoprivrede u druge privredne i neprivredne sektore.

Međutim, i dalje postoji problem malih seljaka, te sitnih i nerentabilnih poljoprivrednih gospodarstava, ali oni su danas pretežno pitanje strukturne prilagodbe i raznih reformi agrarnog sektora (čak se preko 40% sitnih gospodarstava u Europskoj uniji u 90-im smatra suvišnim i prijeti im "zatvaranje", ali to je ipak manje važan problem u tim zemljama koji rješavaju umirovljenjem farmera, prekvalifikacijama i sličnim mjerama). Za brojne polurazvijene i nerazvijene zemlje seljačko je pitanje i danas otvoreno, a različite marksističke kategorije i dileme još su uvijek vrlo aktualne. Iako su mnoge teme i rasprave marksističkog usmjerenja inspirirane i neteorijskim razlozima, štetno bi bilo zanemariti bogato naslijeđe i spoznajni fond marksističke "produkcije" o seljaštvu, a valja primijetiti da su i mnogi suvremeni relevantni radovi o seljaštvu inspirirani marksizmom, ili respektiraju neke njegove premise.

Jedno od "starijih" pitanja, ali i danas aktualno, jest ono o konzervativnoj ili progresivnoj prirodi seljaštva, o čemu postoje različiti pa i posve kontradiktorni odgovori. Pokazat ćemo to na dva potpuno suprotstavljena odgovora. Za P. Sorokina, jednoga od velikana američke sociologije ali i klasika ruralne sociologije, seljaštvo je "štit reda, konzervativnosti, nosilac i hranitelj nacionalnog karaktera, tradicije i cjelokupne historije zemlje" (Sorokin, 1929.), dok je za marksistički usmjernog teoretičara, F. Fanona, seljaštvo nosilac radikalno drugačijih svojstava. Po njemu, seljačke su mase spontana revolucionarna snaga spremna za šire društvene preobražaje. Seljaštvo je radikalno, nasilno i beskompromisno. Čak tvrdi da je u kolonijalnim zemljama jedino seljaštvo revolucionarno, jer je najviše izrabljivano i deklasirano, pa nema što izgubiti, tako da je ono jedini pravi proletarijat trećega svijeta (Fanon, 1968.). Iako je kontekst analize i vremenski horizont u ova dva primjera različit, a sporno je i značenje što je "progresivno" ili "konzervativno" (jer Sorokin piše nakon Oktobarske revolucije i u očekivanju njezina sloma u selu, a Fanon je teoretičar dekolonizacije i zagovornik revolucionarnih promjena u trećem svijetu), vidljivo je da ova dvojica seljaštvu pristupaju potpuno različito i s posve drukčijim očekivanjima.

Četvrta velika tradicijska grana jest teorija o seljaštvu kao zasebnom tipu ekonomije i seljačkom načinu proizvodnje, koji je bitno različit od svih ostalih. Ovu je teoriju u

dvadesetim godinama 20. stoljeća razvio ruski ekonomist i sociolog Aleksandar V. Čajanov. Premda je i prije njega bilo sličnih pokušaja definiranja seljaštva, Čajanov se drži originalnim začetnikom shvaćanja o seljaštvu kao posebnom načinu proizvodnje, te općeprihvaćenim načinima proizvodnje (kao što su robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam, socijalizam), on dodaje seljačku privredu, koja paralelno egzistira s drugim sistemima. Glavni izvor za izučavanje seljačkog društva Čajanov nalazi u bogatoj produkciji (preko 4.000 svezaka!) monografskih studija o seljaštvu u Rusiji, što ih je krajem 19. i početkom 20. stoljeća izdala ruska provincijska i središnja državna administracija.

U čemu je bitna razlika seljačke od drugih ekonomija i društvenih tipova? Prva, fundamentalna karakteristika seljačke proizvodnje jest da je to porodična proizvodnja, određena veličinom i sastavom seljačke porodice i brojem radnosposobnih članova. Postoji velika usklađenost između radnih mogućnosti i potrošačkih zahtjeva seljačke porodice. Tipične kategorije kapitalističke privrede kao što su prihod, materijalni troškovi i profit, jednostavno ne postoje u seljačkoj ekonomiji. Time Čajanov ide za posebnim objašnjenjem motivacije seljačkog ponašanja na razini porodičnoga gospodarstva i šire, i to u razmjerima nacionalne ekonomije.

Što je onda cilj seljačke proizvodnje? U prirodnoj je proizvodnji ekonomska aktivnost određena zahtjevima zadovoljavanja potreba pojedinačne proizvodne jedinice, a ona je istodobno i potrošačka jedinica. Kalkuliranje je tu vrlo kvalitativno: sve dok se subjektivni značaj zadovoljstva vrednuje više od tereta napora, obitelj radi za malu zaradu, koja je apsolutno neprofitabilna u smislu kapitalističke ekonomije. Nagrađuje se (i cijeni) rad cjeline a ne rad pojedinog radnika ili radne jedinice.

Bitan je i odnos između veličine porodice i raspoložive zemlje, pri čemu su moguća dva slučaja. Ako ima dosta zemljišta, ide se na ekstenzivno kultiviranje, što donosi veću zaradu porodici, iako je dohodak po jedinici površine manji. U slučaju ograničenog zemljišta i viška radnosposobnih članova, višak radne snage se koristi za intenzivno gospodarjenje. Tada se povećava prihod po radniku, ali ne i po jedinici radnog napora. Katkada je seljačko gospodarstvo prisiljeno unajmljivati ili kupovati zemlju po višoj cijeni nego što bi bilo isplativo sa stajališta profitnog kalkuliranja, što je posve neracionalno u kapitalističkoj ekonomiji, ali je opravdano i razumljivo u seljačkom gospodarstvu, jer zapošljava radne viškove seljačke porodice. Dakle, cilj proizvodnje nije profit nego dohodak, shvaćen kao suma materijalnih dobara potrebnih za egzistenciju porodice, a ovisi o intenzitetu radnih napora i stupnju samoeksploatacije seljačke porodice. Što je viša zarada, to je njezin subjektivan značaj za porodično izdržavanje manji, i obratno. Teško iscrpljivanje za malu zaradu povećava subjektivan značaj zarade, a povećani stupanj samoeksploatacije nema objektivne granice ni značaja.

Kapitalna je teza Čajanova da postoji demografska a ne i ekonomska diferencijacija seljaštva. Iako je tu tezu dostatno potkrijepio empirijskim podacima u okviru vlastite teorije, ona ipak nije šire prihvatljiva. Većina njegovih teza vrijedi pretežno za

autarkičnu poljoprivredu, za selo koje je samo manjim dijelom uključeno u tržište i, u širem smislu, za ono što bi se moglo nazvati tradicionalnom poljoprivredom.

Društvo u procesu industrijalizacije, urbanizacije, socijalne mobilnosti, dakle društvo u procesu modernizacije, neminovno razara osnove takve poljoprivrede i seljačkog načina života. No, i takve značajke poljoprivrede mogu egzistirati još dugo u "zemljama u razvoju", a neki preostaci i u razvijenim društvima.

1.1.2. Sintetički pogledi na seljaštvo

Što je zapravo seljaštvo? Iz prethodnog razmatranja nekih važnijih pristupa i orijentacija u proučavanju seljaštva mogao se steći samo okvirni odgovor na ovo pitanje. Zato se valja upustiti u srž problema, a to ćemo učiniti s osloncem na dva, po našem sudu, najkompetentnija ruralista za to pitanje - T. Shanina i H. Mendrasa. Njihove analitičke konsideracije, dubina problematiziranja, smještanje seljaštva u šire povjesne sheme i teorijske okvire, omogućuju cjelovit i teorijski relevantan odgovor na pitanje što je seljaštvo. Uobičajene sociologijske i antropologijske definicije o seljaku kao sitnom proizvođaču koji jednostavnom tehnologijom proizvodi, obrađuje zemlju i uzgaja stoku radi zadovoljavanja potreba vlastite obitelji, te proizvodi viškove za potrebe vladajućih slojeva, nisu netočne, ali nisu ni dovoljne za produbljenije objašnjenje samoga seljaštva, njegove geneze i suštine, pa i sudbine u suvremenim uvjetima.

Iako oba autora imaju slična polazišta, uočavaju i ističu slične elemente seljaštva, oni se dosta i razlikuju. I Shanin i Mendras smještaju seljaštvo u (neo)evolucijskoj shemi u srednji stupanj (stadij) društvenog razvoja. Mendras, poput Redfielda, seljaštvo suprotstavlja društvu "divljaka" (u afektivnom smislu riječi naslijeđenom iz 18. stoljeća, kako sam kaže), a treći član niza jest poljoprivrednik kakvoga razvija moderno industrijsko društvo. Mendrasov idealni tip seljačkog društva definira se pomoću slijedećih obilježja:

1. relativna autonomija seljačkih kolektiviteta spram globalnog društva;
2. strukturna važnost domaćinske grupe u organizaciji cjelokupnog života kolektiviteta;
3. ekonomski sistem relativne autarkije, u kojoj se ne razlikuju proizvodnja i potrošnja;
4. odnosi međusobnog poznavanja i slabi odnosi s okolnim kolektivitetima na razini lokalnog kolektiviteta;
5. odlučujuća uloga uglednika u posredovanju seljačkog kolektiviteta i globalnog društva (Mendras, 1986.).

Nasuprot tome poljoprivrednik, kakav postoji ili se razvija u suvremenom industrijskom društvu, ne pozna autarkiju, nema autonomije lokalnog društva, ovisi o tržištu, podjela rada zavisi mu o tehnologiji i tržištu, ne živi u društvu međusobnog

poznavanja, i nema potrebe za posebnim posredovanjem s okolinom, jer živi u "masovnom" društvu, a on je tek posljednja (i najslabija) karika u političkoj i organizacijskoj mreži društva.

Mendras osnovnu analitičku jedinicu označava pojmom "seljačko društvo", kojemu, usput rečeno, pripadaju svi pripadnici toga društva (obrnici, trgovci, seoski uglednici, pa i ruralno plemstvo), među kojima su seljaci samo jedan sloj.

Engleski sociolog (ruskog podrijetla) T. Shanin, također, polazi od trostadijalnog modela razvoja - plemensko društvo, društvo sitnih proizvođača, i industrijsko društvo. Seljaštvo spada u srednji stadij (sitni proizvođači). Pokušaj sintetičkog određenja glavnih sastavnica toga društva on temelji na klasičnim antropološkim zasadama o tome da "seljačko društvo i kultura imaju nečega generičkog u sebi" i da se seljaštvo pojavljuje kao "tip bez lokalizacije", ili pak koristi Feyov pregnantan teorem da je seljaštvo "način života".

Opisni raster njegova stanovišta određene su konstatacije o tome da "seljaštvo čine sitni proizvođači na zemlji koji, pomoću jednostavne opreme i rada svojih porodica, proizvode uglavnom za vlastitu potrošnju i za ispunjavanje svojih obveza prema nosiocima političke i ekonomske vlasti, i koji su - unutar svoje seoske zajednice - gotovo u potpunosti društveno samodovoljni" (Shanin, 1968.).

Prema Shaninu, pet je bitnih odrednica seljaštva i seljačkih zajednica.

Prva je odnos prema zemlji i specifičan karakter poljoprivredne proizvodnje, koji se ogleda u tome što seljačko gospodarstvo zadovoljava većinu potrošnih potreba seljakove porodice, čime je ona relativno neovisna o drugim proizvođačima i tržištu. To pridonosi određenoj stabilnosti seljačkog domaćinstva i njegovoj sposobnosti da u krizama održi vlastitu egzistenciju.

Drugo, obiteljsko je gospodarstvo osnovna jedinica seljačkog vlasništva, proizvodnje, potrošnje i društvenog života. To gospodarstvo ima dvojni oblik proizvodne i potrošačke jedinice, a raspoloživi rad obitelji i potencijal posjeda nastoje se uskladiti s potrebama potrošnje. Ne postoji trka za profitom i akumulacijom, što uvelike otežava tržišnu prilagodbu seljačkoga gospodarstva.

Seljačka baština je praktički porodična svojina u kojoj se domaćin, ili starješina obitelji pojavljuje uglavnom kao organizator ili upravljač porodičnim poslovima, i kao njezin predstavnik prema vanjskom svijetu. Dobna i spolna struktura članova domaćinstva određuje podjelu poslova, dužnosti, položaj unutar obitelji i ugled pojedinih članova domaćinstva u seoskoj zajednici. Ritam gospodarstva određuje i ritam porodičnog života.

Treće, presudan značaj *zanimanja* za određivanje uloge i položaja pojedinca dobro je poznat, ali u seljačkim je društvima *zanimanje seljaka* posve neodređen i difuzan

pojam, a nejasnoće oko određivanja njegove naravi proizlaze iz toga što ono uključuje različite, povezane funkcije koje se obnašaju na krajnje nespecializiran način. Osim toga za to zanimanje ne postoji posebno profesionalno školovanje, a proces socijalizacije i pripremanja mladih za zanimanje seljaka je pretežno neformalan, difuzan, i odvija se uglavnom u obiteljskom okviru.

Četvrto, seoska struktura u većoj mjeri od obiteljskoga gospodarstva reprezentira šire i posebne značajke određenog razdoblja i pojedine zemlje. Osobine sela s njegovim stanovnicima, koji su rođeni u istoj zajednici i dijele slično životno iskustvo, mnoštvo i mreža pretežno primarnih društvenih odnosa, u najvećoj mjeri određuju i konformističku kulturu pripadnika zajednice. "Selo je seljakov svijet", aforistički je sažetak toga stava.

Peto, seljaštvo je predindustrijski entitet koji u suvremeno društvo unosi raznovrsne i zastarjele elemente proizvodnje, politike i kulture, a ti elementi uvelike određuju i aktualno seljačko ponašanje i diktiraju ritam razvojnih mogućnosti seljačkih zajednica.

Valja upozoriti i na neke razlike u Shaninovu i Mendrasovu objašnjenju tipičnih značajki seljaštva i seljačkog društva. U Mendrasu je osnovna jedinica analize seljačko društvo, unutar kojega je jedino moguće objasniti seljaka, njegov položaj, ponašanje, pa i njegov usud. Mendras je čak geografski i vremenski "oivičio" razdoblje seljaštva. Njegova slika seljačkog društva, kako objašnjava, validna je i pokriva razdoblje između 1000. i 2000. godine u zapadnoj Europi. Smatra da prije toga merovinški i karolinški Zapad nije poznavao tako određeno seljaštvo, jer je u potpuno agrarnom društvu i sam vladar, putujući po pojedinim pokrajinama, bio agrarni poglavar u nediferenciranom društvu.

Pojava feudaliteta i gradova konstituira opoziciju, prvo vlastele a kasnije i buržoazije, prema tadašnjem stanovništvu i transformira ga u seljaštvo, podvrgnuto izvanjskoj vlasti - "dok nema vlastelina ili grada, nema ni seljaka", apodiktican je Mendrasov stav. Što je sa seljaštvom u drugim civilizacijama i epohama? Na to pitanje Mendras nije odgovorio, nego je kao vješt autor, ostavio čitatelju da sam "prosudi" i nađe odgovor.

Shanin se tu drugačije postavlja: on smješta seljaštvo u srednji stupanj svoje evolucijske skale, u društvo "sitnih proizvođača". Analiza tipičnih svojstava seljaštva, a sam seljak u toj raščlambi figurira kao idealno-tipski konstrukt, dovoljno je diskriminativna da ga jasno odredi i kontrastira prema drugim slojevima ili klasama društva "sitnih proizvođača". Međutim, oba autora u seljaku vide tipično predindustrijski entitet, kojega zrelo industrijsko društvo odbacuje i ukida, te zamjenjuje drugim poljoprivrednim kategorijama, o čemu kasnije više govorimo.

1.2. Ruralno društvo i ruralne zajednice

1.2.1. Množina ruralnih termina i pojmova

Dosad smo pisali o seljaštvu, različitim pristupima i definicijama u prikazu i objašnjenju seljaštva, njegovoj uklopljenosti u šire društvene cjeline, pa i o budućnosti seljaštva. Premda ne i različit, jedan drugi diskurs fokusira se na selo i seosku zajednicu, odnosno na ruralno društvo. Valja odmah upozoriti da se tu srećemo s mnoštvom izraza i pojmova, koji se katkad odnose na iste fenomene, ponekad se djelomično razlikuju, a mogu odražavati i razlike proistekle iz njihove primjene u različitim disciplinama.²

Selo, seoska zajednica, seoska sredina, seoski prostor, seosko društvo, sve su to termini kojima se služimo, iako ih često navodimo kao "ruralno", pojmom uobičajenim u znanstvenoj komunikaciji. Nezgoda je što hrvatski jezik rabi termin *selo* i za naseobinsku jedinicu, naselje, a istodobno njime označava i cjelokupan seoski prostor.³ Neki tu "cjelokupnost" označavaju izrazom "provincija", iako i taj termin zbog svoje vrijednosne obojenosti nije korektan.

1.2.2. Selo i grad kao dva svijeta

O "seoskom" se najčešće misli i raspravlja kao nečemu što je suprotstavljeno "urbanom", što je i razumljivo jer je grad u dužem razdoblju dominacije određivao sve što je drugačije, i mjerio tu različitost svojim mjerilima. Zato ne čudi što mnogi, pa i sociolozi, u gradu i selu vide dva posve različita svijeta. I P. Sorokin je vidio da su grad i selo "dva svijeta", koja su čas prijateljska, solidarna, često neprijateljska, a uvijek oštro različita. Razlike su i biološke: selo je rezervoar zdravlja, nataliteta, dok je grad "potrošač" stanovništva, njegov "kvaritelj", iako ima bolje socijalne i medicinske uvjete; selo stvara i sakuplja energiju, dok je grad centar koji ju nemilice troši; grad je izvoršte novotarija, promjena, socijalnih uzbuna, "kiseli kvasac" u životu zemlje, a selo je štit reda, nositelj i hranitelj nacionalnog karaktera (Sorokin, 1929.).

Ovo su Sorokinovi pogledi iz jednoga ranijeg razdoblja, koji plastično pokazuju kako se može pristupiti i razumijevati odnos sela i grada. Ne ulazeći u problem autorove intencionalnosti, povijesne uvjetovanosti tih razmišljanja i sl. ističemo ih i kao primjer jedne paradigme u tretiranju odnosa sela i grada.⁴

² Primjerice, sociolog se može terminološki razlikovati od socijalnog geografa, kada govore o istom predmetu, iako se može desiti da istim pojmom označuju različite fenomene.

³ Čak i blizak slovenski jezik diferencira "vas" i "podeželje".

⁴ Sorokin je inače poznat i po metafori grada kao "parnog stroja", koji stalno "krčka", prema čemu je selo "kablčić hladne vode", dakle nešto smireno i postojano, a tu metaforu i kasnije variraju mnogobrojni opisivači i analitičari urbano-ruralnih odnosa i njihovih razlika u razvojnoj dinamici.

Poznati francuski povjesničar, F. Braudel, također opservira i tumači razlike između sela i grada na svojevrsan način, ali uviđa i njihovu stalnu, gotovo "blizanačku" povezanost. U svojim voluminoznim radovima o "materijalnoj civilizaciji, ekonomiji, i kapitalizmu od 15. do 18. stoljeća", na bezbroj se mjesta fokusira ili samo dotiče taj odnos, međuigra grada i sela. Poljoprivreda je, u pravilu, područje inercije i zaostajanja, a selo u svom usporenom ritmu, i uz mnogo modifikacija, slijedi i oponaša grad u gotovo svim materijalnim postignućima, pa i u duhovnim formama i manifestacijama. Grad je, za autora, "transformator" kroz koji uvijek nešto struji, uz stalno podizanje ritma i napona (Braudel, 1992.).

1.2.3. Strukturne značajke ruralnih zajednica

Kako uopće odrediti selo i ruralitet? Analitički pristup traži da izdvojimo osnovne značajke i, barem konceptijski, stvorimo model određene koherentne validnosti. Koje temeljne značajke valja istaći? Tu nailazimo na mnogobrojne pokušaje. Jedan dobar primjer analitički zasnovanog pristupa postoji u hrvatskoj ruralnoj sociologiji. M. Štambuk navodi da osnovu ruraliteta čini trokut: selo - poljoprivreda - prostor. Bazične sastavnice i odnosi ruraliteta, prema autorici, jesu: (a) temeljne materijalne pretpostavke (zemlja, poljoprivredna djelatnost, ostale djelatnosti, seoski krajolik); (b) individualno-društvena razina ruralnosti (pojedinaac, obitelj i rodbina, seoska zajednica); i (c) odnosi (zemljišnih površina i poljoprivrede, zemlje i ostalih djelatnosti, poljoprivrede i krajolika, ostalih djelatnosti i krajolika, poljoprivrede i ostalih djelatnosti) (Štambuk, 1997.: 57-58). Iako su korektno osvjetljene i iscrpno analizirane sve te sastavnice, odnosi i razne kombinacije sastavnica, ipak se čini da je teško steći "sintetičnu" sliku ruraliteta, neovisno o kojoj se njegovoj razini radi.

Jedan drugi hrvatski autor, S. Šušvar, daje sažetu definiciju sela, koja uključuje dio spomenutih elemenata, ali ih i proširuje. Prema Šušvaru, "selo je u pravilu manje naselje, koje je smješteno u prostoru koji nije kontinuirano socijalno organiziran, koji ima slabo razvijenu društvenu podjelu rada i neizražene središnje funkcije, a u kojem prevladava poljoprivredno stanovništvo (ili nešto šire: stanovništvo zaposleno u primarnim djelatnostima)". Ova definicija dobro pokriva i sintetizira važnije elemente ruraliteta, premda i sam autor ističe da ona sadrži previše "uvjetnih, relativiziranih kriterija" (Šušvar, 1973.). Kako je to Šušvarov rad iz ranijeg razdoblja, i to o "strukтури današnjeg sela", može se zanemariti i jedna nepreciznost, a to je ona kako u selu prevladava poljoprivredno stanovništvo, što ne mora biti točno, jer brojnost seljaka ovisi o stupnju transformacije i modernizacije sela. Mada ta definicija formalno "pokriva" selo kao naselje, ona je ipak validna u određenju ruraliteta u širem smislu.

Koncepciju ruraliteta francuski socijalni geograf B. Kayser zasniva na mnoštvu socijalnih, demografskih i ekonomskih dimenzija, ali inzistira na tome da seoska područja pripadaju cjelini kojom ona ne upravljaju, i tvrdi da širi prostorni sistemi do kraja integriraju i selo i grad (Kayser, 1988.). Osnovna obilježja ruralnog prostora jesu: niska gustoća naseljenosti i izgrađenosti; ekonomsko korištenje i valoriziranje prostora prožeto je poljoprivredom i šumarstvom (i dominacijom poljoprivrednog

pašnjačkog i šumskog pejzaža); način života ruralita obilježen je pripadnošću malim grupama i kolektivitetima, koji imaju specifičan odnos prema prostoru; seljačka kultura ima mnoge specifične crte i modele (nesvodive na masovnu kulturu) i promovira posebne identitete seoskih regija.

Slične je provenijencije i pristup P. Rambauda. On nastoji odrediti univerzalne crte ruralnih sredina koje bi, neovisno o mnoštvu konkretnih i posebnih povijesnih i socijalnih oblika, imale idealno-tipski karakter. Te su dimenzije: (a) selo je omeđen i zatvoren prostor; (b) seoski se gospodarski sustav temelji na monovalentnoj djelatnosti; (c) odnos socijalna skupina - prostor krut je i stabilan; (d) odnosi skupina i prostora su ograničeni; (e) selo ima moć stvoriti i održati osjećaj pripadnosti po podrijetlu i mjestu; (f) različita je kreativnost i ekspresivnost pojedinih sela (odjeća, izgled kuće, načini rada, regulacija pojedinih odnosa, dijalekt i govor i sl.). Selo je neorganski skup središta odlučivanja koji i izvan sebe traži unificiranost (Rambaud, 1971.).

Zbog toga seosko društvo ne stvara mogućnost izbora, a pridonosi i niskoj društvenoj pokretljivosti i petrifikaciji socijalne strukture, pa otuda i sporost promjena u selu, kao i nisko sudjelovanje sela u promjenama globalnog društva, što primjećuje M. Štambuk, dobra poznavateljica francuske ruralističke misli, u svome komentaru navedenih shvaćanja.

Ekonomске značajke sela i poljoprivredne djelatnosti obilježene identičnošću stambenoga i radnog prostora uvjetuju i zatvorenost i omeđenost toga prostora. Selo je prostorna decentralizacija stanovništva i poduzeća (uglavnom poljoprivrednih), seosko društvo ponajprije uspostavlja tehničke i radne odnose sa prostorom, a društveni su odnosi tek njihova neposredna posljedica. Odnosi između seoskih grupa i prostora nužno su ograničeni brojem i raznolikošću, jer selo je mali kolektivitet, pa su rad i stanovanje omeđeni užim, općinskim prostorom. Stoga je i najveći broj razmjena (od ekonomske do bračne) prostorno ograničen.

Osjećaj seoske pripadnosti izrazito je naglašen, a ogleda se u identifikacijama s mjestom podrijetla i zavičaja, pa se čak pojavila i teza da bez zavičaja neme ni domovine. Na raznim je stranama primjećeno da žitelji davno otišli iz svojih krajeva, često održavaju intenzivne veze s rodnim mjestom, na svojoj "očevini" ili "djedovini" grade i obnavljaju kuće. Tamo se vraćaju najčešće za vrijeme godišnjih odmora, kada susreću bivše susjede, rodbinu, prijatelje, vršnjake, pa se čak može govoriti i o sezonskom društvu i posebnom socijabilitetu u mnogim emigrantskim područjima, koja naprosto "ožive" u određenim vremenskim razdobljima.

Različita kulturna kreativnost i ekspresivnost pojedinih seoskih sredina dobro je znana činjenica. Sela imaju snažno kolektivno pamćenje koje stvara i održava lokalnu tradiciju. Razlike u izgledu i uređenju kuća i sela, posebni dijalekti, običaji i svetkovine, pridonose izgradnji posebnog identiteta, ali i osnažuju ukupnost seoske kulture i njezinu posebnost prema gradu i njegovoj tipiziranoj i masovnoj kulturi.

Ruralnome se, dakle, može prići na razne načine, bilo od geografskih i ekoloških elemenata (naselje, gustoća naseljenosti), bilo od prostorno-pejzažnih značajki rurisa (poljoprivredne i pašnjačke površine, šume), ili od načina ekonomske valorizacije prostora (poljoprivreda i srodne djelatnosti), socijalne organizacije (male grupe i kolektiviteti), od načina života i kulture u najširem smislu (društvo međusobnog poznavanja, solidarnosti primarnih grupa, lokalna tradicija), ili od međuodnosa seoskih kolektiviteta i globalnog društva (autonomija i ekonomska autarkija). Problem je kako sve to uklopiti u cjelinu, kako svo to bogatstvo kombinacija i njihovu promjenljivost analitički zahvatiti i objediniti.

1.2.4. Ruralne promjene i različita percepcija sela

Prateći transformaciju francuskoga ruralnog prostora i mijene u odnosima selo-grad, N. Mathieu je zapazila da su mnogi pristupi, eksplanatorni modeli, pa i prostorno planiranje, bili pod snažnim utjecajem dominirajućih ideoloških i kulturnih shvaćanja (Mathieu, 1991.). Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata prevladava stav o gotovo antagonističkom odnosu između grada i sela.

Grad je jednostavno tehnička sredina, oblikovana pod utjecajem industrije i tercijarnih djelatnosti, snažne koncentracije stanovništva i velike životne dinamike. Selo je obična "prirodna sredina", mjesto proizvodnje agrarnih proizvoda i sirovina za industriju i prehranu stanovništva. Seljaštvo je temelj takve sredine, a potrebno je samo radi proizvodnje i isporuke prehrambenih proizvoda.

Razdoblje 60-ih donosi pomak k drugačijem shvaćanju i tretiranju sela. Ističe se potreba urbanizacije sela, prevagu dobivaju shvaćanja o ruralno-urbanom kontinuumu, ali se zanemaruju razlike i specifičnosti sela. To je i razdoblje nastavljanja snažnoga ruralnog egzodusa i eksplozije gradova. Ruralni prostor postaje rezidualni prostor, nešto što će se transformirati i poprimiti urbane značajke, i jednostavno postati rurbari prostor. Praksa urbanoga i prostornog planiranja ne respektira regionalne raznolikosti, ni seoske specifičnosti i zanemaruje zasebne ruralne interese. Zato je shvatljivo što je nakon nametljivog pristupa u znaku jednostrano shvaćene urbanizacije sela, došlo do zaokreta. Sedamdesetih i osamdesetih dolazi i do urbane krize (nezaposlenosti u gradovima, pogoršanja ekoloških standarda, urbane prenapučenosti), što daje impuls ideološkom zaokretu, pa i znanstvenom prevrednovanju postojećih koncepata i formuliranju novih paradigmi o odnosima selo - grad. Spoj praktičnih potreba i odbacivanje starih šablona, s pojavom novih shvaćanja, doveli su do snažnog zaokreta u relacijama selo - grad.

U znanosti se potiskuju jednostrani pristupi, a ruralističke studije okupljaju različite profile: sociologe, socijalne geografe, agronome, arhitekta, etnologue, jer je shvaćeno da ruralno društvo i razne njegove regionalne i lokalne inačice traže kompetentan i multidisciplinarn pristup i "svježije" odgovore o svom razvitku i sudbini.

Očigledno je da ne valja zanemarivati ili čak i negirati razlike urbanih i ruralnih fenomena, podvođeci ih pod skupni termin "lokalnoga", ali ne valja ni apsolutizirati

razlike i percepciju sela kao problem očuvanja okoliša, ili rezervat prirode koji bi mnogi urbaniti konzervirali, prema nekim shemama i predodžbama uzetim uglavnom iz muzeja "neoruralističkih" utopija.

Ruralni prostor nije više samo "prirodno-poljoprivredni" rezervat, nego on dobiva drugačije funkcije i sadržaje. Seljak nije više samo producent sirovina, nego on ima nove uloge i zadatke, jer je čuvar i oplemenjivač pejzaža, zaštitnik baštine i tradicije, a sam ruralni prostor postaje važan materijalni i kulturni resurs. Sve se više inzistira na očuvanju i unapređenju okoliša, što daje nove šanse u revitalizaciji sela. Jačaju "neoruralističke" ideje, pa i utopije, što govori o revalorizaciji sela i seljaštva, dugotrajno zanemarenih i potisnutih na društvenu periferiju.

U ovom se razdoblju i smiruje ruralni egzodus, a jača odlazak iz grada u selo. Urbaniti otkrivaju prednosti sela i rado preseljavaju u "provinciju". Neki autori to zovu urbani egzodus, što je pretjerano, jer taj proces ne može imati one razmjere koje implicira pojam egzodusa. B. Kayser, poznat i po svojim konceptima "dekompozicije sela" i "rekompozicije sela", čak govori i piše o ruralnoj renesansi. U njegovoj percepciji promjena, nakon snažnoga ruralnog egzodusa i faze "dekompozicije" u kojoj iz sela odlaze mnogi, a naročito pripadnici nepoljoprivrednih profesija, "bježe" i razne institucije, tako da selo postaje ambijent homogene poljoprivredne strukture, jednostavne socijalne strukture, svijet sve većeg zaostajanja, koji se u krajnjoj liniji svodi na siromašna seljačka "geta", dolazi do "rekompozicije sela".

U toj fazi nastupa povratak selu, ali bogatijem, raznovrsnijem i razvijenijem, selu razvijenije infrastrukture, seoskom prostoru raznovrsnije i diverzificirane socijalne strukture. Ta je faza, prema Kayseru, u zapadnoj Europi nastupila u drugoj polovici 20. stoljeća.

Ipak, takve su tendencije prisutne uglavnom u razvijenim zemljama, pa i u njima više u pojedinim prosperitetnim ruralnim regijama. U mnogim regijama i dalje traje stagnacija, pa čak i propadanje seoskih područja.

2. Raznoliki europski ruralni prostor u promjenama

2.1. Međuzavisnost globalnog i ruralnog razvitka

Problemi ruralnog razvitka i mnogobrojni socioekonomski aspekti položaja i uloge određenih slojeva ruralne populacije, posebice seljaštva, traže diferenciranu sadržajnu i regionalnu analizu, jer su ishodišta i strukturni problemi toga kompleksa prilično različiti u pojedinim zemljama, te uvažavanje globalnih i makroperspektiva.

Na toj se razini i dalje osjeća kriza različitih dometa, tokova i posljedica modernizacije, prevlasti industrijskih i postindustrijskih modela i obrazaca, rastućih ekoloških

problema i izazova, stihijnog i nekontroliranog širenja gradova, megalopolisa i sličnih tvorevina, a sve je to dovelo u pitanje dominantne razvojne paradigme suvremenog svijeta.

U našem kontekstu relevantna je jedna uža posljedica toga odnosa. Dominirajući razvojni trendovi u znaku neograničenoga industrijskog rasta, forsiranja industrijske poljoprivrede, akumulacije kapitala, urbanizacije, kao neupitnih obrazaca okcidentalne modernizacije, doveli su do sloma staroga agrarnog društva, do nazadovanja i marginalizacije pa čak i do destrukcije vjekovnih seoskih zajednica (Hahn, 1988.). Dovedena je u pitanje egzistencija mnoštva ruralnih svjetova, čime je ugrožen velik dio socijalnoga i kulturnog naslijeđa mnogih društava. Mnogi ruralni prostori (i ne samo oni) potiskivani i sistematski zanemarivani tokom dužeg razvitka, postali su, najblaže rečeno, razvojna periferija suvremenoga svijeta.

U velikom dijelu razvijenog svijeta danas se značenje ruralnih prostora, ali i onoga što zovemo ruralno društvo, više ne pojavljuje samo u pitanju ravnomjernijeg razvitka nego se, štoviše, na njih gleda kao na pitanje opstanka. Uviđa se da tehnološki i industrijsko-urbani razvojni centri postaju višestruko ovisni o periferiji, kao što i ona ovisi o njima.

Suvremene strategije razvoja i preživljavanja to sve više uvidaju, pa stoga i uključuju različite planove i akcije obnove i oživljavanja ruralnih prostora, podrazumjevajući pritom određene tehnološke i ekonomske parametre napretka, ali i sve veće poštivanje njihovih povijesnih, sociokulturnih i ekoloških posebnosti. Osjeća se da je ovo vrijeme za teorije i akcije "srednjega dometa", ali i za nove smjerove razmišljanja i djelovanja, od kojih se može očekivati bolja budućnost rurisa. O tome svjedoče neki trendovi u razvijenom dijelu Europe.

Unatoč velikim gospodarskim, socijalnim i civilizacijskim razlikama u svjetu, tako da se može govoriti o koegzistenciji su-svjetova, sve više jača svijest o potrebi jednoga novog i pluralnog "svjetskoga ekološkog etosa" (Cifrić, 1996.).

2.2. Ruralno društvo u heterogenom europskom mozaiku

Deskriptivno, pojam *ruralno* obuhvaća seoska naselja, područja i ruralne zone, koje nužno uključuju i prirodno-pejzažni ambijent, poljoprivredne površine, šume i drugo. Ali tu možemo uključiti i druge tipove naselja (manje gradove) i zone drugačije namjene i profila, jer i oni mogu biti sadržajno vezani uz ruralni svijet. Tako određeno područje "zauzima" i do 90% površine neke zemlje. Tome valja dodati da se ruralni fenomeni bitno razlikuju i na lokalnoj i regionalnoj razini unutar jedne zemlje, a da se o širim usporedbama i ne govori.

Ruralna Europa je vrlo šarolik mozaik. I unutar Europske zajednice kao asocijacije razvijenih zemalja, postoje ogromne razlike. Između prosperitetnih seoskih regija s

evidentnim socijalnim i ekonomskim prosperitetom kao i demografskom revalorizacijom, pa do mnogobrojnih planinskih područja, izoliranih zona, nekih mediteranskih predjela obilježenih izrazitom socijalnom i demografskom regresijom, ponegdje i pravom depresijom, postoji cijeli niz prijelaznih situacija, ali i zjapi ogroman raskorak.

Poseban slučaj čine zemlje u tranziciji. Ograničimo li ih geografski na države srednje, istočne i jugoistočne Europe, uočiti ćemo da su njihovi razvojni prioriteti i problemi posve drugačiji nego zemalja s razvijenom tržišnom privredom. U njima su, naime, u fokusu društvene pažnje globalni politički i gospodarski problemi (razvoj pluralističke demokracije, privatizacija vlasništva, prijelaz s dirigirane, "komandne" ekonomije na tržišnu), a sama dekolektivizacija poljoprivrede i stvaranje privatne i farmerske poljoprivrede (i nakon deset godina tranzicije), napreduje vrlo sporo, te se i danas zapažaju prilično skromni pomaci. Ovdje su razvojni problemi ruralnih područja i agrarnog sektora potisnuti na samu periferiju društvenog interesa.

Ruralna područja, kako se to općenito shvaća u europskom kontekstu, prostiru se u zonama i regijama koje su raznovrsne po djelatnostima, gustoći naseljenosti, pejzažu, prirodnim karakteristikama. U gospodarskom pogledu, u njima su zastupljene razne djelatnosti: poljoprivreda, šumarstvo, zanatska poduzeća i obrti, mali i srednji industrijski pogoni, uslužne djelatnosti. Na oko 90% nacionalnih teritorija na koliko se protežu ruralni prostori u većini europskih zemalja (s izuzetkom visokourbaniziranih) živi blizu 40% ukupnog stanovništva.

U 20. je stoljeću u tim područjima dominirala poljoprivreda koja je služila za samoodržanje seljačkoga, ali i cjelokupnog stanovništva, te nudila općenito nisku materijalnu i civilizacijsku razinu. I danas je ta grana jedna od glavnih komponenti ruralne ekonomije, ali bez nekadašnje dominirajuće uloge.

U Europskoj je zajednici udjel poljoprivrede u bruto-proizvodu pao sa 5,5% u 1970. na ispod 3% u 90-im. Slično je i sa zaposlenošću u većini članica Zajednice: aktivni poljoprivrednici čine oko 5% ili još manje ukupne radne snage, i samo je u mediteranskim zemljama taj postotak znatno viši. Podaci na regionalnoj, i specifično ruralnoj razini, izgledaju drugačije, ali i tu vrijedi ranije rečeno: primjerice, od 166 regija EZ-a (zajednica 12 članica) samo je u njih desetak udjel poljoprivrednika viši od 30%. Značaj i "težina" poljoprivrede se - usprkos njezinim sve skromnijim brojkama i udjelu u nacionalnoj privredi ili zaposlenosti - ipak ne smanjuje u takvoj proporciji: ona i dalje igra važnu ulogu, kako na nacionalnoj razini, tako još više na lokalnim i regionalnim razinama.

U poljoprivredi i seoskim zonama uvijek ima "nep priznatih" poslova i djelatnosti, te znatnoga radnog angažmana žena i drugih članova domaćinstava, koji ne ulazi u statistike zaposlenosti (na što upozoravaju brojne *gender studies*). U selu ima mnogo neplaćenog i nevidljivog rada (ali i dobiti i koristi), što sve izmiče pažnji profesionalnoga agrarnog ekonomiste. Poljoprivreda i poljoprivrednici dobivaju i

nove funkcije u očuvanju ekološke ravnoteže, čuvanju i oplemenjivanju prirode i seoskog okoliša.⁵

Drugačiju sliku pružaju zemlje u tranziciji, jer su one gotovo sve novoundustrijalizirane zemlje koje su donedavno bile, ali su i danas velikim dijelom, polurazvijena agrarno-industrijska društva, s velikim ponderom seljačkoga i seoskog pučanstva. Tako je primjerice, udjel poljoprivrede u bruto proizvodu Albanije oko 40%, a zaposlenih u poljoprivrednom sektoru 55%; u Litvi respektivni podaci iznose 27% za doprinos poljoprivrede, a 20% je udjel poljoprivrednika u ukupnoj zaposlenosti. Slično vrijedi i za Latviju, pa i neke druge polurazvijene zemlje. Razvijenije tranzicijske države, kao što su Slovenija i Češka, strukturno su bliže razvijenima nego što pripadaju klubu tranzicijskih država (FAO, Overwiev..., 1996.).

Bjelodana velika razlika strukturnih značajki seoskih područja diljem Europe neminovno utječe i na položaj i perspektive različitih slojeva ruralne populacije.

Sociologijska istraživanja uzroka i mehanizama velikih migracijskih kretanja i napuštanja sela pokazuju da u seoskoj stvarnosti djeluje mnoštvo repulzivnih (push) faktora, dok se gradske sredine čine uglavnom privlačnim mjestom. Mladi seljaci ne vole težak i naporan rad u poljoprivredi, niske zarade, odbija ih nizak ugled profesije poljoprivrednika. Seosko stanovništvo zna da grad pruža mnoge socijalne i kulturne prednosti: od većih obrazovnih mogućnosti, šire lepeze radnih mjesta, više zarade, napredovanja u poslu, bolje medicinske zaštite, veće "bračno" tržište, pa sve do zabavnijeg života i zanimljivije svakodnevice. To su sve poznati faktori i uzročnici egzodusa, ali oni snažnije djeluju u polu(razvijenim) tranzicijskim zemljama. U razvijenim su društvima na djelu i drugačiji procesi.

2.3. Novi trendovi u ruralnim područjima razvijene Europe

U razvijenim je zemljama Europe već duže vrijeme na djelu diverzifikacija ruralne privrede, koja (re)modelira regionalne osobine seoskog društva i prostora, ali se osjeća i na nacionalnoj razini. Mnoge prerađivačke industrije i uslužne djelatnosti locirane su poslije Drugoga svjetskog rata u ruralne regije, zahvaljujući njihovim pogodnostima i poticajima državne politike. Premda takva implantacija industrije nije uvijek davala dobre rezultate, jer se nije oslanjala na seosku društvenu i gospodarsku strukturu, a počesto je previše favorizirala radnointenzivne grane (tekstil, obuća, konfekcija), ipak je uz povećane dnevne migracije seoske radne snage u urbana središta postupno mijenjala socijalni profil seoskog društva.

U 70-im i 80-im godinama 20. stoljeća došlo je do novog trenda u mnogim seoskim sredinama, jer se razvoj seoskih područja usmjerava drugačijim putovima: seoska se

⁵ Već smo ukazali da seljaci postaju čuvari pejzaža i vrtlari planete.

privreda diverzificira, sve se više otvaraju manji pogoni, uslužni servisi, a nove grane i tehnološki propulzivnije djelatnosti dobivaju na zamahu. Ovi su trendovi najizrazitiji u razvijenim dijelovima Europe - u sjevernoj Italiji, južnoj Njemačkoj, u Francuskoj, a, u manjoj mjeri, i drugdje.

Ekonomske i tehnološke promjene prate i promjene obrazaca i pravaca migracije. Velik i dramatičan odlazak iz poljoprivrede i iz mnogih seoskih regija, koji je u 50-im i 60-im godinama poprimio osobine pravoga seljačkog i ruralnog egzodusa, doveo je do značajne redistribucije i nagomilavanja stanovništva u velikim urbanim i industrijskim središtima. Naravno, to prati gubitak na drugoj strani jer dolazi do pravog socijalnog i demografskog kolapsa seljaštva i seoskog žiteljstva, do sloma tradicionalne seoske strukture, s populacijskim pražnjenjem mnogih seoskih regija. Obrat postupno nastaje u 70-im godinama, kada se mijenjaju socijalne prilike i započinje obrnuti trend. U tom razdoblju, posebice u rečenim zemljama i regijama, započinju drugačiji migracijski tokovi, a poznata slika "push" i "pull"-faktora mijenja svoja ishodišta i značajke. Naime, slabi privlačnost gradova, poglavito velikih industrijskih središta, koja su i sama pogođena strukturnim i ekološkim teškoćama, što slabi poticaje za napuštanje sela. Iznenađno se sve više uviđaju, i postaju poželjnije, mnoge prednosti seoskog društva i manjih sredina.

Selo sada ima znatno povoljniju infrastrukturu, bolje je prometno povezano s bližom i daljnjom okolicom, uključujući i obližnje gradove, a telekomunikacije omogućuju veze s cijelim svijetom. To je podloga drugačijih emigracijsko/imigracijskih tokova. A oni su obilježeni, ako ne krajem ruralnog egzodusa, a onda barem začetkom urbanog egzodusa, i to onoga prema seoskim područjima. U tome sudjeluju različite dobne, profesionalne i imovinske grupacije. Čak i seoska mladež sve manje napušta selo, a dolaze i nove pridošlice. Zbog ekonomskih prednosti, u selo dolaze različite kategorije: poduzetnici i imućniji slojevi dolaze zbog prestižnih razloga; zaposleni sa "slobodnijim" radnim režimom doseljavaju zbog interesantnijeg života u selu, umirovljenici zbog jeftinijeg života i sl.

Selo nudi manje zagađenu sredinu, ljepši krajobraz. Nudi i niz ekonomskih prednosti, kao što su jeftiniji život, niže stanarine, lakši dolazak do zemljišta za izgradnju kuće, ili se renovira stara djedovska ili očinska kuća. Život u selu ima i druge prednosti: tu se više živi u "krilu prirode", a intenzivniji su i ugodniji rodbinski, susjedski i prijateljski odnosi, što govori o drugačijoj kvaliteti življenja, pa čak i o alternativno drugačijem životu.

Ovaj preokret ranijih trendova i neki aspekti doseljavanja u selo empirijski su dokumentirani za određene regije i zemlje. Italija u 70-im bilježi veću, a u kasnijim godinama nešto manju pozitivnu migracijsku bilancu i porast populacije u većini sjevernih i središnjih seoskih regija. Ostaje i dalje problem Mezzogiorna, ali i tu se progresivno smanjuje neto-migratorni saldo. U Njemačkoj se stabilizirala seoska populacija, a zapaža se njezin porast čak u najruralnijim dijelovima, kao što su Bavarska i Saska. Nešto slično uočeno je i u visokourbaniziranim dijelovima Europe, u Engleskoj i zemljama Beneluksa. Jasno, u tim je ranoindustrijaliziranim i

urbaniziranim zemljama teško govoriti o selu i ruralnim regijama u klasičnom smislu, pa se u tim gusto naseljenim i visokourbaniziranim zemljama danas o selu sve više govori kao o "periurbanom zelenom pojasu". No, i u tim se zemljama zapaža lagani porast populacije u seoskim krajevima. Nešto detaljnija analiza migracijskih tokova selo-grad u Francuskoj otkriva i kvalitativne promjene u strukturi novopridošlog stanovništva u seoske zone. Poznata studija SEGESA (Bontron, 1985.), otkriva da je francusko selo izgubilo 550.000 seljačkih obitelji u razdoblju 1962.-1982., ali je i dobilo 620.000 novih porodica. Pritom je zanimljiv socijalni profil novopridošlih obitelji: došlo je 300.000 radničkih i seljačkih, te 200.000 obitelji srednjih poduzetnika i 120.000 obitelji različitih zvanja i položaja. Ta, može se reći, nova struktura migranata donijela je značajne dinamičke impulse i promjene u seoske sredine, osobito u pogledu njihova pomlađivanja, ubrizgavanja svježih poduzetničkih inicijativa, a to je dovelo i do poželjne socioprofesionalne diverzifikacije u seoskom prostoru.

Treba ipak dodati da migracija i povratak u selo vrlo diferencirano zahvaćaju pojedine seoske regije. Pritom prednjače zone bliže urbanim središtima ili u razvijenim područjima, dok su ostale seoske regije znatno pasivnije. Na drugoj strani, postoje mnoga izrazito defavorizirana seoska područja, kao što su planinski predjeli, udaljene i prometno izolirane zone, regije s oskudnim prirodnim ili ljudskim resursima, koje i dalje propadaju i populacijski nazaduju. Ne začuđuje stoga što su u Europskoj zajednici u 90-im pokrenuti ambiciozni razvojni programi, kao što su MEDEF (program revitalizacije mediteranskih područja) i LEADER 1 i LEADER 2 (*Link between Development Action for the Rural Economy*), s visokim ciljevima, razrađenim mjerama i instrumentarijem potpore, pa i sredstvima. Akcent je na realizaciji programa i kombinaciji djelovanja na četiri razine - akcije su na lokalnoj i regionalnoj razini, programi imaju nacionalnu potporu, a predviđeno je usklađivanje na razini EZ-a (Bazin i Roux, 1995.).

U ruralnim se prostorima Europe zbivaju, dakle, značajne promjene, čiji smo svjedoci, pa i sudionici. Na djelu je, nakon dužeg razdoblja industrijsko-urbane dominacije, socijalne zapostavljenosti i kulturne degradacije rurisa, jedan drugačiji razvojni smjer. Grad više isključivo ne dominira, jedini ne diktira naseljsku strukturu i odnose u njoj, pravce i tokove migracija. Urbana implozija sve više prerasta u urbanu eksploziju u širi seoski prostor, da se poslužimo poznatom sintagmom L. Mumforda, što govori i o širim civilizacijskim zaokretima ili o spomenutoj rekonpoziciji sela, a možda čak i o njegovoj renesansi. Seoska stvarnost je, naravno, i dalje složeni kompozit, ali valja istaknuti i ono što se rađa kao novum.

2.4. Europske tendencije u razvitku moderne poljoprivrede

2.4.1. Rekonstrukcija poljoprivrede i zajednička politika EZ-a

U ovoj analizi geografski i sadržajni dometi eksursa ograničeni su u europski poljoprivredni prostor. Spomenuta "europska iskustva" odnose se na zemlje Europske zajednice, na države koje su još od Rimskih ugovora (1957.) utvrdile ciljeve i mjere

zajedničke agrarne politike, i već je dulje od četiri desetljeća uspješno provode. To su sve, s izuzetkom u 80-im godinama novoprimitiviziranih mediteranskih država, visokorazvijene zemlje. One su Hrvatskoj najvažniji trgovački i gospodarski partneri, i uglavnom čine ono što se i razumijeva pod "Europom".

Osnovni ciljevi zajedničke agrarne politike bili su: (a) podupirati rast proizvodnje i porast produktivnosti u poljoprivredi bržim tehnološkim napretcima; (b) osigurati porast dohodka i životnog standarda farmera; (c) regulirati i održavati stabilno tržište; (d) podržavati stabilnu razinu ponude; (e) osigurati potrošačima razumne (*fair*) cijene osnovnih prehrambenih proizvoda (Mc Kerron i Rush, 1976.; Budin, 1992.).⁶

U realizaciji tih ciljeva korišten je širok instrumentarij mjera i poticaja: visoke i garantirane cijene za farmere; slobodno kretanje proizvoda na cjelokupnom tržištu; visoka carinska i izvanocarinska zaštita domaće proizvodnje; dostatne subvencije u izvozu viškova, a sve se to osiguravalo putem zajedničkoga (solidarnog) proračuna. Rezultati takve politike ubrzo su se osjetili u povećanju proizvodnje, porastu produktivnosti u agraru i pratećim granama, smanjivanju radne snage i broja poljoprivrednih gospodarstava. Međutim, time se ne ćemo baviti. Kako nas primarno zanimaju dugoročne promjene u agrarnoj strukturi i s tim povezane promjene socijalno-ekonomske strukture u poljoprivredi, posebice problemi smanjivanja seljaštva (radne snage), pozabavit ćemo se strukturnim promjenama u poljoprivredi.

Nužnost strukturnih, odnosno dugoročnih promjena u agrarnoj i socijalnoj strukturi europske poljoprivrede, postala je razvidnom u 60-im godinama, kada se uviđa da se postojećom politikom (vrlo poticajnom za farmere) ne mogu postići neki ciljevi (primjerice, paritetan dohodak i poželjna razina životnog standarda farmera, posebno onih s malim gospodarstvima).

U tom desetljeću nastaje niz planova dugoročne rekonstrukcije agrarne strukture. Najpoznatiji je Mansholtov plan koji je za Europu predviđao stvaranje krupnijih farmi od 100 ha, 200 ha, te velikih stočarskih gospodarstava, tovilišta sa stotinama grla krupne stoke. Poznat Bergmanov plan za Francusku o održavanju svega 200.000 farmi bio je ubrzo revidiran Vedelovim planom, koji odbacuje takvu strukturu i poželjnost stvaranja "industrijske" poljoprivrede.

Gotovo su svi takvi reformatorski ali i tehnokratsko-vizionarski planovi naišli na odbojnost i protivljenje stručne javnosti, seljačkih organizacija, političkih krugova, pa i šire javnosti. Zanimljiv je podjednak otpor političke ljevice i desnice. Primjedbe su bile vrlo raznorodne: neke su ukazivale da se ruši obiteljsko gospodarstvo, da je

⁶ Pripomenimo da se prvih 10 do 15 godina zajednička agrarna politika svodila u biti na poticanje rasta proizvodnje, porast produktivnosti i smanjenje seljaštva, i sve to uglavnom u nacionalnim okvirima. U kasnijem razdoblju naglasak je stavljen na tzv. strukturnu politiku i probleme agrarne strukture, i to unutar cijele Zajednice.

to zapravo "amerikanizacija" ali na drukčijoj povijesnoj i socijalnoj osnovici, no bilo je i ozbiljnih sumnji hoće li se time dobiti efikasnija poljoprivreda, te naročito, o cijeni takvih reformi (Burtin, 1987.).

Ukratko, planovi velike rekonstrukcije agrarne strukture nisu bili dobro utemeljeni: uvijek im je manjkala socijalna, da ne kažemo, sociološka dimenzija. Mnogo je tu nerješivih odnosno teško rješivih socijalnih pitanja i problema. Sve su te reforme nastojale stvoriti efikasnije agrarne strukture, i sve su polazile od farmi veličine 100 ili 200 ha, od velikih stočarskih jedinica, i praktično su svu razvojnu problematiku svele na taj problem. Međutim, pokazalo se, i to ne samo u polemikama, da se iza toga kriju i mnoga druga, složenija pitanja, poput posjedovne veličine gospodarstava u EZ.

2.4.2. Strukturna politika i poljoprivredne farme

Učinci ove politike relativno su se brzo odrazili u porastu veličine gospodarstava, porastu produktivnosti i efikasnosti u cjelokupnom poljoprivrednom sektoru. Dimenzije porasta prosječne veličine farmi predočene su u tablicama 1., 2. i 3. i to za novije razdoblje, od 80-ih godina. Tome su dva glavna razloga. Prvo, analiza dužih serija tražila bi više prostora. Drugo, i važnije, u tom je razdoblju Europska zajednica zaokružila svoj teritorijalni okvir (EZ se u 90-im povećala za još tri nove članice), ali to razdoblje - i to iz metodologijskih razloga, odnosno besprijekome uporedivosti podataka - nije ubuhvaćeno ovom raščlambom.

Osim općih pokazatelja o broju i prosječnoj veličini farmi u članicama EZ-a, prikazana je i struktura poljoprivrednih gospodarstava prema veličini, jer ona detaljnije otkriva potencijale stvaranja moderne poljoprivrede, ali i složene odnose u agraru u pojedinim zemljama i širim područjima.

Podaci u tablici 1. zorno pokazuju svu složenost posjedovne strukture zemalja EZ-a, ali i goleme razlike među njima. Raspon između najmanje i najveće prosječne veličine farme jest 1:17 (Grčka i Velika Britanija). To znači da je prosječna veličina posjeda za cijelu Zajednicu od 14 ha vrlo slab pokazatelj. U prikazanom razdoblju broj farmi smanjen je u Zajednici za 13% (ili 1,2 milijuna gospodarstava), iako su zabilježene i veće stope opadanja u pojedinim zemljama. Nadalje, prosječna veličina povećana je sa 12,4 na 14 ha, pri čemu su Francuska, Nizozemska, Belgija i Danska imale nešto veće povećanje prosječne veličine farme.

Poseban osvrt zaslužuje distribucija farmi po veličini. Podaci prikazani u tablici 2. otkrivaju ono što smo nazvali "složenost" i veliku šarolikost posjedovne strukture unutar Zajednice. Na prvi se pogled vidi da tri petine gospodarstava ima manje od 5 ha zemlje, a manje od jedne četvrtine (23,1%) od 5-20 ha. Svega 17% gospodarstava posjeduje više od 20 ha zemljišta, što je u razvijenim zemljama donja granica za

komercijalno i "full-time farming". Farme veće od 50 ha zastupljenije su u većem broju (iznad 15%) samo u Francuskoj, Danskoj, V. Britaniji (koja ih ima preko jedne trećine od ukupnog broja) i za poljoprivredu marginalnom Luksemburgu.

Tablica 1.

Broj poljoprivrednih gospodarstava i prosječna veličina gospodarstva u zemljama EZ-a, 1979./80. i 1989./90.

	Broj gospodarstava (u 000)		Prosječna veličina gospodarstva (u ha)	
	1979./80.	1989./90.	1979./80.	1989./90.
Belgija	115	85	12,3	15,8
Danska	123	81	23,8	34,2
Francuska	1.255	1.017	23,3	28,1
Grčka	999	923	3,6	4,0
Irska	223	171	22,6	26,0
Italija	2.832	2.664	5,5	5,6
Luksemburg	5	4	25,0	31,7
Nizozemska	149	125	13,7	16,1
Njemačka	850	665	14,4	17,7
Portugal	769	598	4,3	6,7
Španjolska	1.818	1.593	12,9	15,4
Velika Britanija	269	243	63,7	67,9
EZ - ukupno	9.405	8.171	12,4	14,0

Izvor:

Eurostat: Agriculture Statistical Yearbook 1994.: 112-114, citirano prema IB revija, Ljubljana, (1995) 4-5: 38 i 39.

Tablica 2.

Struktura gospodarstava zemalja EZ-a prema veličini posjeda, 1989./90. (u %)

	do 5 ha	5- 20 ha	20- 50 ha	50- 100 ha	više od 100 ha	Svega
Belgija	37,8	34,6	21,9	4,8	0,9	100,0
Danska	2,7	39,6	38,5	15,0	4,2	100,0
Francuska	27,3	27,5	28,3	12,6	4,3	100,0
Grčka	77,8	19,9	1,9	0,3	0,1	100,0
Irska	11,3	42,4	43,8	9,2	2,3	100,0
Italija	8,8	16,5	3,3	0,9	0,5	100,0
Luksemburg	25,0	20,0	27,5	25,0	2,5	100,0
Nizozemska	32,3	37,6	25,3	4,2	0,6	100,0
Njemačka	32,6	36,5	24,0	5,8	1,0	100,0
Portugal	81,2	13,9	2,3	0,7	0,9	100,0
Španjolska	61,0	25,8	7,8	3,1	2,4	100,0
Velika Britanija	13,8	27,9	25,0	17,5	15,8	100,0
EZ - ukupno	60,0	23,1	10,9	4,0	1,9	100,0

Izvor:

Kao u tablici 1.

Zanimljiv je i pogled na "donji" dio posjedovnih grupa. U gotovo svim mediteranskim zemljama golema većina gospodarstava (oko 80%) ima posjed manji od 5 ha. Taj je odnos i prilično stabilan u dužem razdoblju, praktički od 1960. To znači da je agrarna struktura u tim zemljama vrlo inertna, a proces okrupnjavanja izrazito spor.

U mediteranskim zemljama prosječna veličina gospodarstva ne prelazi 8 ha, dok u sjeverozapadnoj Europi doseže gotovo 30 ha. Čini se da je na osnovi ovih podataka utemeljena podjela na europsku "periferiju" i njezin centar, na "pravu" ili, kako neki kažu, "karolinšku" Europu, kojoj povijesno i geografski ne pripada britansko otočje, ali je po strukturnoj sličnosti nesumnjivo dio ove grupe.

Tablica 3.

Broj gospodarstava i prosječna veličina posjeda po pojedinim grupacijama zemalja EZ-a, 1991.

	Broj gospodarstava (u 000)	Veličina posjeda u ha
Belgija	85	15,8
Danska	81	34,2
Francuska	1.017	28,1
Irska	171	26,0
Luksemburg	4	31,7
Nizozemska	125	16,1
Njemačka	665	17,7
Velika Britanija	243	67,9
Portugal	598	6,7
Španjolska	1.503	15,4
Italija	2.664	5,6
Grčka	923	4,0

Izvor:

Izvedeno iz tablica 1. i 2.

Korektnija bi interpretacija tražila više diferenciranih odgovora za ovo stanje. U pitanju su, nesumnjivo, različite povijesne okolnosti, razlike u ekonomskoj razvijenosti zemalja, te posebni faktori koji djeluju na konkretnu stvarnost pojedinih regija i država unutar EZ-a. Ipak valja upozoriti na neke važnije momente. Udjel većih gospodarstava povećava se u zadnjih tridesetak godina, a okrupnjaju se i posjedi veći od 50 ha. Udjel takvih gospodarstava povećan je u glavnim zemljama - Francuskoj, Njemačkoj i V. Britaniji. Primjerice, u Francuskoj je udjel gospodarstava iznad 50 ha povećan sa 5% na 17%, a tih 17% gospodarstava posjeduje 52% poljoprivrednog zemljišta. U Njemačkoj je broj ovakvih posjeda povećan sa 1% na 6%, s tim što oni "drže" 27% poljoprivrednog zemljišta. Nesumnjivo je da se to okrupnjavanje i koncentracija zemlje i proizvodnje vrši na račun manjih gospodarstava koja, iako ostaju visoko zastupljena u posjedovnoj strukturi čak i razvijenih europskih zemalja, imaju sve manju ulogu u proizvodnji a posebice na tržištu poljoprivrednih proizvoda.

Možda se na primjeru Francuske može najbolje pokazati kako je u prošlosti sporo evoluirala posjedovna struktura, čak i u jednoj razvijenoj poljoprivredi. Prije stotinjak godina (1882.) prosječna veličina francuske farme iznosila je 9 ha zemljišta, u 1960. iznosi 20 (za udvostručenje je trebalo više od 70 godina), da bi se u 1990. popela na 28 ha, a ubrzanje povećanja osjećalo se poslije 1975. godine.

Slično je bilo i u Njemačkoj. Godine 1949. (prvi popis nakon svodenja Njemačke u suvremene granice, ali bez teritorija bivše Istočne Njemačke) prosječno gospodarstvo imalo je 8,5 ha, da bi do 1990. poraslo na 17 ha, no uz cijenu eliminacije više od jednog milijuna manjih gospodarstava (sa 1,85 milijuna gospodarstava na 0,66 milijuna u 1990., računajući pritom i na statističku eliminaciju posjeda ispod 1 ha, a koja se poslije 1972. ne računaju kao gospodarstva). Poslije ujedinjenja Njemačke, proces okrupnjavanja gospodarstava tekao je još i brže. Zbog stvaranja većih farmi na prostoru bivše Istočne Njemačke (tamo su bili kolektivni poljoprivredni posjedi), danas u toj zemlji prosječna veličina gospodarstva već doseže 30 ha.

Sam proces okrupnjavanja i stvaranja komercijalnih farmi u Europi bio je prilično brz unatoč svim zaprekama i neravnomjernostima. On je snažno pospješio razvitak poljoprivrede, tako da je ubrzo došlo do hiperprodukcije proizvoda, ali uz vrlo visoke troškove subvencija. Istodobno su umnoženi i povećani ekološki problemi i ugroženost prirodne i socijalne okoline potencirali razmišljanja o poželjnosti takva razvitka i o posljedicama industrijalizacije poljoprivrede.

2.4.3. Moderna industrijska poljoprivreda i seosko društvo

Strukturna rekonstrukcija europske poljoprivrede izbacila je na površinu niz teško rješivih problema i dilema. Pokazalo se da strukturne mjere moraju biti pomno razrađene i regionalno specificirane, jer bez toga stradaju područja s posebnim teškoćama (udaljene i od gradova izolirane regije, planinska i slična područja, gdje dolazi do snažne depopulacije i sloma socijalnih sustava). Odvojenost strukturne politike od politike cijena izaziva neželjene posljedice, subvencije odlaze u ruke malobrojnih farmera, dolazi do hiperprodukcije neke robe, a velik dio subvencija odlazi u druge sektore i potpomaže profitno jačanje industrija skupih i ne uvijek racionalnih inputa u poljoprivredi.

Loše su posljedice i pretjerane specijalizacije u poljoprivredi, primjerice separacije ratarstva i stočarstva. Umjesto tom agroekonomskom i agroekološkom temom mi ćemo se pozabaviti socijalnim posljedicama sve veće orijentacije na industrijalizaciju poljoprivrede u europskim uvjetima.

Disputi oko industrijske poljoprivrede, okrupnjavanja gospodarstava i koncentracije zemljišta i drugih proizvodnih sredstava u rukama sve manjeg broja velikih, proizvodno ekspanzivnih i vitalnih farmi odvijaju se duže vrijeme, a praktično su započeli u 60-im, u vrijeme nastanka velikih rekonstrukcijskih planova za europsku poljoprivredu. Rasprave i polemike vođene na različitim mjestima, s različitim povodima i teorijskim razinama, ali i s mnogim praktičnim posljedicama, imaju već "bogatu" tradiciju, ali su još uvijek bez pravoga finala.

Najradikalniju kritiku industrijskog pristupa razvoju poljoprivrednog sektora dala je grupa njemačkih ruralnih sociologa, među kojima su najekspoziraniji T. Bergmann, B. Lutz i M. Sauer. Iako različitih usmjerenja, oni su dali teorijski utemeljenu, ali i

znatno drukčiju koncepciju agrarnog i ruralnog razvoja od onih koje su bile u službenoj uporabi. Smještajući svoju kritiku industrijske poljoprivrede u obzor šire kritike fordističke preobrazbe poljoprivrede, koja ima svoje ishodište u neograničenoj proizvodnji i potrošnji, i u stvaranju industriji-nalik-poljoprivrede, a uvažavajući šire povijesne, socijalne i ekološke premise, oni dolaze do zaključka da simbioza moderne industrijske poljoprivrede i seljačkoga društva nije uspjela, i da treba tragati za drugačijim razvojnim paradigmama.

Fordistički konsteliranom produktivnom sustavu, ističe Bergmann, selo i agrar služe samo kao rezervoar radne snage, tržište za mnoge industrijske grane, i kao proizvođač sirovina za procesnu prehrambenu industriju. No, postoje socijalne granice industrijske poljoprivrede i modernoga farmerskog sektora. Uzmimo samo neke posljedice proizvodne specijalizacije na stočarstvo i ratarstvo, uvedene na velikim, komercijalnim farmama. Tu se gubi zajednica mješovite poljoprivrede i razmjene, koja je oduvijek obilježavala seljačko društvo i seoske regije; nema međuseljačke razmjene; nema kontakta različitih seljačkih sredina i slojeva; dobiva se stočarstvo bez zemlje, a plodnost zemljišta se smanjuje. Bergmann također dovodi u pitanje onaj dio državnog intervencionizma kojim se potiskuje spontana i slobodna kooperacija među seljacima, a naročito državno određivanje proizvodnih kvota i uvjeta razmjene, čime ona sve više zamjenjuje tržište (Bergmann, 1985.). Interesi seljaka i agrarnih proizvođača sve se više potiskuju, a glavnu riječ dobivanju prerađivačka industrija, tržišne i financijske institucije.

Uska specijalizacija moderne farme i industrijski proces rada nisu stimulans za mlade i potencijalne nasljednike, jer su statusno i edukacijski svedeni na položaj pomoćnog radnika. Poljoprivrednik je sve više specijalizirani radnik na svojoj farmi. I žene gube neke od svojih uloga na porodičnom gospodarstvu kada ono postane samo producent sirovina. Na malim i srednjim gospodarstvima žena je tradicionalno bila i prerađivač, pa i prodavač nekih proizvoda (naročito u srednjoj i istočnoj Europi), a to je i bila osnovica njezina statusa u obitelji i seoskoj zajednici. Ruši se, dakle, obiteljska struktura i reproduktivna osnovica seljačkog društva.

Propadanje i nestanak mnogih gospodarstava prati gubitak solidarnosti i uzajamnosti u seoskoj zajednici. Jer ako samo manjina uspijeva, to dovodi u pitanje i identitet preostalih. Bergmann pak upozorava da je tu na djelu konkurencija i propadanje susjeda i kolega a ne, kao u drugim sektorima, konkurencija velikih i depersonaliziranih kompanija za veći udjel na ovom ili onom tržištu. Nadalje, industrijska poljoprivreda zahtjeva samo 2 do 3 uposlene osobe po četvornom kilometru, a na tako rijetkoj demografskoj osnovici otežano je održavanje socijalnih sustava, mreže personalnih odnosa, druženje mladih i vršnjačkih grupa. Sve to dovodi do socijalne izolacije i kulturnog osiromašenja, te propadanja seoskih zajednica i njihovih stoljećima građenih i održanih socijalnih sustava.

Ali što raditi? Čime i kako popraviti loše posljedice ovakvih tendencija u modernom društvu, odnosno može li se promijeniti fordistički način proizvodnje i reprodukcije u poljoprivredi?

Neke odgovore nudi i "Zelena knjiga" (*Green Paper*) iz 1985. radena za potrebe Komesarijata za poljoprivredu EZ-a. U njoj su skicirani mogući alternativni zaokreti i novi pristupi, u znaku postfordizma, premda M. Sauer, zbog razgranate i tijesne integracije vodećeg dijela seljaštva u tehnološku, tržišnu i financijsku mrežu modernog kapitalizma, izražava skepsu u provedivost i poželjnost mnogih rješenja iz "Zelene knjige" (Sauer, 1990.). Osnovni zahtjev te knjige jest osporavanje temeljnih dimenzija dosadašnje zajedničke agrarne politike, a predviđa i neke radikalne zaokrete. Tako se, primjerice, traži preokret u planiranju agrarnog razvoja, i da jedinica plana bude selo i regija, a ne pojedinačno gospodarstvo. Subvencije treba usmjeravati direktno farmerskoj obitelji, a ne za proizvodne inpute i izvoz, čime bi se održavala i manja gospodarstva. Pledira se za dobrovoljnu kooperaciju među seljacima i zahtijeva njihova participacija u određivanju ciljeva i prioriteta ruralnog razvitka.

Time bi se proširio prostor za stvaranje dualnog sektora u poljoprivredi: ne osporava se potreba modernog sektora i propulzivnih farmi kao proizvođača hrane, ali se zagovara opstanak, pa i revitalizacija, nekih tradicionalnih modela i različitih tipova gospodarstava, od "novoseljačke", part-time poljoprivrede, pa do dekorativne i rekreativne poljoprivrede. U takvoj konstelaciji seljak bi mogao biti suvremen i učinkovit proizvođač u poljoprivredi, ali i vrtlar planete te njegovatelj i čuvar prirode (*landscape guardian*). Takav razvojni scenarij tražio bi striktnu razdiobu zemljišnoga i šumskog prostora na onaj predviđen za proizvodne svrhe, ali i na zone konzervacije, rekreativnoga i njegovanog pejzaža. I valja naglasiti, ovo nije antimodernistički scenarij, već prije scenarij u znaku posttradicionalnih vrijednosti, gdje i mnoge stare vrednote i kulturni obrasci postaju iznova "moderni" (Ipsen, 1987.).

Kakvi su izgledi za oživotvorenje takvih zamisli i planova? Mnoge su loše strane dosadašnjega razvitka uočene, različite ekološke grupe i pokreti "zelenih" traže drugačiji odnos spram prirode i čovjekova okoliša, pa je mnogo toga ušlo u svijest i političke zahtjeve šire javnosti u suvremenoj Europi. A ponešto se promijenilo i u službenoj politici prema poljoprivredi, primjerice, subvencije će sve više ići neposredno u farmerske obitelji, a znatne poljoprivredne i druge površine sve će se više koristiti u nekomercijalne svrhe.

2.5. Aktualno stanje i procesi u tranzicijskim zemljama

Drugi dio Europe, njen drugi svijet koji se upravo hrve s problemima tranzicije, prolazi kroz drugačija iskušenja. Seoska stvarnost u tom je dijelu svijeta pretežno u znaku socioekonomskog nazadovanja, iako i urbane sredine ovdje ne prolaze mnogo bolje.

Nakon dužeg razdoblja visoke zaposlenosti, ovdje je sve brojnija armija nezaposlenih. Na udaru su najviše mladi, posebno neke grupe, među kojima su žene, te siromašniji i niži socijalni slojevi. Poznato je da je nezaposlenost glavni faktor marginalizacije mladih, a mladi se (ali ne samo oni) u tranzicijskim zemljama prvi put sreću s tim izazovom.

Prijelaz na tržišnu ekonomiju učinio je svoje. Pored svih poznatih cikličkih, tehnoloških i drugih uzroka nezaposlenosti, u tranzicijskim zemljama na djelu su strukturne promjene, kojih se domet i dužina trajanja, pa i posljedice na mogućnost zapošljavanja, još ne mogu predvidjeti. Stope nezaposlenosti su u tim zemljama u velikom porastu. Tako je, primjerice, u razdoblju 1990.-1994. ta stopa u Poljskoj porasla sa 6,3% na 16%, u Bugarskoj od 1,7% na 12,4%, u Rumunjskoj sa 1,7% na 10,2%, u Mađarskoj od 3,8% na 10,4%, u Sloveniji od 4,7% na 14,4%, u Hrvatskoj sa 9,3% na 14,7% (Yearbook of Labour Statistics, 1995.). Kasnije su te stope povećane, ali su statistički "skriveni".⁷ Nešto je povoljnija situacija u baltičkim državama, a jedino je Češka ostala pošteđena tih tegoba. Eskalacija krize (opadanje razine ekonomske aktivnosti, nezaposlenost) i širenje siromaštva, doveli su do mnogih nepoželjnih pojava na širem socijalnom planu. Zamrla je i stambena izgradnja, tako da je stambena kriza (naročito u gradovima) sve izraženija.

Sve je ovo utjecalo na smanjenje mogućnosti zasnivanja braka i obitelji (stope nupcijaliteta su u 90-im pale u gotovo svim zemljama). Znatno je pao fertilitet, pa i ukupan natalitet, što dovodi do negativnoga prirodnog prirasta stanovništva u mnogim tranzicijskim državama. Bjelodan je i osjetan pad kvalitete života u tom dijelu Europe. Te će se posljedice osjećati na duži rok, a kako će se one odraziti na ruralni dio populacije, na odnose selo-grad, na migacijske tokove, pokazat će analize u narednom razdoblju.

U tako depresivnom ambijentu teško je uopće misliti na mogući napredak i poboljšanje stanja u seoskim područjima. Očigledno da se tu ne odvijaju procesi revitalizacije rurisa, kakvi su opisani ranije. Nema ni pouzdanih informacija o tome što se sve zbiva na socioekonomskom planu. Doduše, mnogo je žurnalističkih napisa o ljudskim sudbinama u nekim tranzicijskim zemljama, od kojih su mnoge krajnje nevesele, poput bjegova očajnika iz Albanije morskim plovilima, poljskih profesora na najtežim poslovima na njemačkim farmama tijekom ljetnih ferija, rumunjskih radnika-ilegalaca zaposlenih "na crno" širom mnogih zemalja, ukrajinskih ili bjeloruskih djevojaka po europskim kavanama i noćnim barovima, itd.

Renesansa sela razvijene Europe, kakvu smo spominjali, u ovim zemljama zvuči kao krajnji cinizam.

2.6. Problemi ruralnog razvoja u tranzicijskim zemljama

Unatoč regresiji zatečenoj u mnogim tranzicijskim zemljama, potrebno je ipak naznačiti i neke sugestije o tome kako usmjeravati ruralni razvitak u tom ambijentu.

⁷ Naime, promijenjena je metoda praćenja nezaposlenosti. Nezaposlenost se danas prati pomoću godišnjih anketa o nezaposlenosti, a one regulamo iskazuju mnogo manju stopu nezaposlenosti od drugih načina praćenja. U Hrvatskoj je tako stopa registrirane nezaposlenosti nešto preko 20%, dok ankete već nekoliko godina daju oko 10% nezaposlenih!

Iskustva nekih boljestojećih "u tom klubu", među kojima su Slovenija, a dijelom i Hrvatska, svakako zaslužuju pozornost. Te su zemlje, uz ostale države bivše Jugoslavije i Poljsku, imale drugačiju strukturu i razvojnu dinamiku u poljoprivredi od drugih socijalističkih zemalja. Ex-Jugoslavija i Poljska nisu provele kolektivizaciju u poljoprivredi, nego su imale razvijen seljački sektor i uglavnom uspješniji ruralni razvitak od drugih država koje su kolektivizaciju provele.

Nakon sloma državnog i kolektivnog sektora u poljoprivredi socijalističkih država i proklamacije privatnog poduzetništva u selu, nužno je bilo formirati novu privatnovlasničku poljoprivredu i novu posjedovnu strukturu seljačkih gospodarstava. Dosadašnja su iskustva u tome bila vrlo nekonzistentna i siromašna. Manje-više svuda su zadržana velika poljoprivredna poduzeća, transformirana u neke, tržišnoj privredi poznate oblike kapitalističkih poduzeća. Ona još uvijek drže velik dio poljoprivrednog zemljišta. Na drugoj strani, stvara se široka mreža malih privatnih seljačkih gospodarstava. Tako je, primjerice, u Rumunjskoj formirano 3,8 milijuna malih posjeda prosječne veličine od 2 ha, u Albaniji ima oko pola milijuna malih posjeda veličine 1 ha, a jedino je nešto bolje stanje u Mađarskoj.

Kako će se taj sitnoseljački sektor osposobiti za efikasniju i tržišnu poljoprivredu, potpuno je nejasno. Nema kapitala za opremanje modernom mehanizacijom i opremom, ili je on preskup, nema izgrađene tržišne infrastrukture u službi malih poljoprivrednika, kao i mnogih drugih pretpostavki za razvoj.

Upozoravamo na osobit značaj nekih pouka iz poljoprivrednog razvoja. One govore o važnosti određenih institucija kao što su poljoprivredne kooperative i savjetodavni servisi za seoski (poljoprivredni) razvoj. U gotovo svim zemljama razvijene tržišne privrede postoje različite vrste kooperativa i razvijen zadrugarški pokret, koji tehnološki i marketinški unapređuje proizvodnju i poslovanje farmerskih gospodarstava. Zadrugarstvo je naročito potrebno malim gospodarstvima, jer veća seljačka gospodarstva i kapitalističke farme lakše nalaze put do tržišta, lakše prate tehnološki napredak, postižu više cijene za svoje proizvode, imaju i povoljniji položaj pred bankama i na tržištu kapitala. Za manja gospodarstva (ona dominiraju u južnoj Europi) i za gospodarstva u tranzicijskim zemljama (u nekima tek nastaju) zadrugarstvo može biti važna razvojna poluga. Zajednička nabavka i korištenje strojeva i opreme (preskupa za pojedinog farmera), prerada i procesiranje poljoprivrednih proizvoda, prodaja i marketing seljačkih proizvoda, štednja i kreditno poslovanje - sve su to klasične zadružne funkcije koje mogu pomoći unapređenju poljoprivrede, a seljacima u tranzicijskim zemljama (poglavito u onima u kojima se tek formira sitni privatni farmer) olakšati snalaženje i proizvodnju. U tome je važno iskustvo Hrvatske, jer ona ima sitnoseljački sektor u poljoprivredi, a prošla je i mnoge razvojne teškoće poznate poljoprivredama razvijenoga svijeta.

Vrlo je važna uloga poljoprivredne savjetodavne službe, jer od transfera i diseminacije tehnoloških novina i postupaka ovisi i brži napredak seoskih regija. Ti servisi, što se pokazalo u razvijenim zemljama, efikasno pridonose ne samo užoj svrsi, tj. poljoprivrednom napretku, nego i ukupnoj ekonomici seoskih domaćinstava, razvoju

nekim novijih djelatnosti u selu (poput seoskog turizma), podižu profesionalnu i kulturnu razinu seoske populacije.

Važno je shvatiti i širu pouku iz ruralnog razvitka u Europi: ne postoji samo jedan put, samo jedan pravac razvitka. Treba stimulirati i efikasna i velika poljoprivredna gospodarstva, ali ne i destimulirati male posjednike. Uz mrežu vitalnih i pretežno poljoprivrednih posjeda treba održavati i mala *part-time* gospodarstva, poticati i omogućavati različite oblike pluriaktivnosti u seoskim domaćinstvima. Diverzificirana seoska privreda zapošljava profesionalno, dobno i spolno različite kategorije, i tek se tada može govoriti o mogućnosti održavanja i modernizacije postojeće seoske strukture, a možda i o njezinoj revitalizaciji.

Noviji pristupi ruralnom razvoju sve naglašenije govore o potrebi integralnog ruralnog razvoja pod kojim se razumijeva ukupan ekonomski, socijalni i kulturni napredak ruralnog prostora i zajednice, time i očuvanje i unapređenje prirodnog okoliša. Ovako koncipiran razvoj još uvijek je teško ostvariti, jer se on ne zasniva samo na maksimalizaciji ekonomskih veličina (dohotka ili profita) nego na optimalizaciji svih prirodnih i ljudskih resursa. Nadalje, ovakav pristup implicira teritorijalni i multisektorski pristup, a ne više monosektorski (poljoprivreda), kakav je bio donedavno. To je šansa i za mlade, jer odgovara njihovim mogućnostima i preferencijama.

U pogledu strategije prostornog razvitka, integralni ruralni razvitak traži dekoncentriranu urbanizaciju cijelog prostora, policentrični i disperzivan razvoj naseljske mreže, te jačanje manjih gradskih središta u seoskim regijama. To bi imalo znatno podići kvalitetu života u seoskim zonama, smanjiti utjecaj različitih neekonomskih "push"-faktora u selu, koji su utjecali na mlade, pa i starije naraštaje i na njihov odlazak iz ruralnih područja u prošlom razdoblju.

Iskustva razvijenih zemalja i vitalnih seoskih regija u njima govore podosta sama za sebe, i kako smo naveli u ranijoj analizi, moguće ih je postupno aplicirati i na tranzicijske zemlje.

3. Društvene promjene i modernizacija hrvatskog sela

3.1. Svrha i sadržaj rasprave

Osnovni cilj ovoga poglavlja jest analizirati i izložiti glavne socioekonomske i demografske promjene u hrvatskom selu u posljednjim decenijama, a ponegdje i u dužem razdoblju, pogotovo tamo gdje su dugoročniji procesi od posebnog interesa za ovu temu.

Suvisao razgovor o revitalizaciji sela (o čemu podosta slušamo na raznim razinama, ali najčešće je to improviziran govor o poželjnom procesu) nalaže poznavanje dugoročnih trendova promjena, posebice promjena u razdoblju koje je prethodilo ratnim zbivanjima 1991.-1995. i današnjici.

U ovoj dionici analiziraju se: kretanje broja seoskoga i poljoprivrednog stanovništva, neke značajke seoske naseljske mreže, promjene dobnog, spolnog i obrazovnog sastava poljoprivrednika, kao i njegov aktivni kontingent. Pored toga razmatraju se strukturne promjene seoskih domaćinstava i obiteljskih gospodarstava, te pretpostavke i mogućnosti razvitka vitalnije strukture poljoprivrednih gospodarstava, kakva bi odgovarala očekivanjima u novom razvojnem horizontu. S osobitom pozornošću ukazujemo na nepovoljne strane dosadašnjeg razvoja, kakva je snažna depopulacija na velikom dijelu seoskoga prostora.

Na kraju, u fragmentarnoj formi, problematiziramo što bi danas mogla značiti sintagma o revitalizaciji sela, i kakve su mogućnosti ozbiljenja takve strategijske orijentacije u hrvatskom društvu, a okrećemo se i budućnosti koja zasigurno dolazi, jer (kako glasi popularna izreka) "budućnost je već počela". U tom dijelu iznosimo "objektivistička" predviđanja i neke osobne pretpostavke i vizije.

3.2. Opće naznake o selu danas

U proteklih nekoliko desetljeća hrvatsko selo i poljoprivreda prošli su razdoblje izrazite tranzicije. Modernizacijski procesi (a pod kojima razumijevamo procese deagrarizacije, industrijalizacije, urbanizacije) stubokom su izmijenili glavne značajke seljačkog društva, doveli do njegove integracije u globalne društvene tokove, a istodobno je i globalno društvo transformirano u industrijsko-urbani tip društvene organizacije.

Modernizacijski procesi odigrali su značajnu ulogu u razbijanju tradicionalnog i autarkičnog sela, rapidnom smanjenju broja seljaštva (u 1991. Hrvatska je imala samo 9% seljaštva, i po tom bi indikatoru društvene promjene trebala spadati u razvijene zemlje). Istodobno, radikalno je izmijenjena ali i osuvremenjena socijalna struktura sela. S druge strane, nepovoljan položaj seljačke poljoprivrede i ideološke predrasude prema seljaštvu i privatnom vlasništvu uopće, kao i neprimjerena razvojna politika prema selu, doveli su do stagnacije i izrazitog zaostajanja mnogih seoskih regija (posebice onih koje su više zadržale agrarna obilježja a nalaze se izvan gravitacijskih zona industrijsko-urbanih središta).

To je dovelo do snažne depopulacije a ponegdje i prave socijalne i demografske depresije u znatnom dijelu seoskog prostora. Dosadašnji razvitak marginalizirao je velike dijelove ruralnog prostora, tako da je danas prvorazredni zadatak revitalizirati i reintegrirati taj prostor u normalan život i suvremene tokove hrvatskoga društva.

Povijesna prekretnica na kojoj se Hrvatska našla u posljednje desetljeće neminovno nalaže revalorizaciju dosadašnjeg razvitka sela, ali i osmišljavanje nove strategije dugoročnog razvitka hrvatskoga sela i poljoprivrede. Jamačno, ne može se zanemariti aktualni kontekst današnje Hrvatske. Ona je prošla teški i razarajući oslobodilački rat, s ogromnim materijalnim razaranjima, ljudskim žrtvama i enormnim socijalnim perturbacijama. Ta su razaranja pogodila mnoga seoska područja: više od 6% seoskih

naselja (oko 400 sela) pretrpjelo je velika razaranja, a 70-ak sela je potpuno razrušeno i devastirano; opljačkano je i uništeno oko 12% seljačkih poljoprivrednih gospodarstava, a veliki su gubici i društvenih imanja u poljoprivrednoj mehanizaciji, stočnom fondu i drugim sredstvima, kao i u seoskoj infrastrukturi.⁸ Posebno su devastirana područja od približno 14.500 km² ili 26% nacionalnog teritorija, koja su bila pod režimom privremene okupacije, u kojima je prema podacima iz 1991. godine živjelo 540.000 stanovnika (prosječno 37 stanovnika na km²), a to su uglavnom seoska područja. Iz tih je područja nakon reintegracije u 1995. otišao velik broj pripadnika srpske nacionalnosti, tako da su to i danas velikim dijelom nenaseljeni prostori. Uz manji povratak, pretežno starijih osoba, i sporost materijalne obnove, i dan-danas je posve neizvjesna perspektiva mnogih takvih prostora, poglavito onih iz brdsko-planinskih područja (Lika, Kordun, Banija, sjeverna Dalmacija) koja su u dužem razdoblju ekonomski zaostajala, uz stalnu emigraciju pučanstva i snažan depopulacijski trend.

Seosko je stanovništvo pretrpjelo srazmjerno daleko veća razaranja te izravne i neizravne ratne štete od ostalih slojeva hrvatskog društva. Materijalno-tehničkim dimenzijama razaranja i šteta u selu i poljoprivredi, moraju se pribrojiti i gubici koji nisu primarno materijalne naravi - uništenu i oštećenu graditeljsku baštinu sela, kulturne i sakralne objekte i sl. Posebno su teške socijalne i psihološke posljedice rata u mnogim seoskim regijama, jer su poremećeni i razoreni mnogi tradicionalni socijalni sustavi seoskih zajednica, za čije će ponovno uspostavljanje i povratak normalnom funkcioniranju biti potrebno mnogo vremena, sredstava i napora.

3.3. Seosko stanovništvo i seoska naselja

Snažan ruralni egzodus i premještanje stanovništva u manji broj gradskih naselja i prosperitetnijih regija, kao posljedica oligocentričnoga industrijskog i urbanog razvoja Hrvatske u posljednjih 50-ak godina, uz prateće populacijske probleme (stalno smanjenje prirodnog priraštaja u selima), doveo je do krupnih demografskih poremećaja u većem dijelu Hrvatske (približno u tri četvrtine prostora gdje obitava gotovo polovica njezina stanovništva).

Premda i populacija Hrvatske prolazi kroz zakonitosti demografskog preobražaja svojstvenoga suvremenom svijetu, i nalazi se u fazi rane posttranzicije, ipak silina promjena i mnoge nepovoljne posljedice ostavljaju dubok trag i imaju izrazito negativan predznak. Hrvatska je u četrdesetak godina doživjela takve promjene za kakve je, primjerice, Francuskoj trebalo stoljeće i pol (Nejašmić, 1986.: 14). S obzirom da predmet ovoga rada nije demografska analiza ukupnog stanovništva, ovo su

⁸ O bešćutnosti i silini agresije i o dramatičnim posljedicama razaranja koja su u hrvatskome selu i poljoprivredi, odnosno hrvatskom ruralnom prostoru, proveli bivša JNA, te srpsko-crnogorske paravojne postrojbe, čitatelj se može iscrpnije obavijestiti u tematskom dvobroju časopisa *Sociologija sela*, vol. 30 (1992), br 1-2 (115-116), objavljenom pod naslovom *Rat i obnova sela*.

samo neophodne naznake općih obilježja demografske slike Hrvatske koja uvelike određuju i stanje u ruralnom prostoru.

Globalni uvid u kretanje seoskog stanovništva i značajke tog gibanja, te u svu složenost i nepovoljnost demografske situacije u suvremenome hrvatskom selu, omogućuje inspekcija podataka prikazanih u tablicama 4. do 12.

Tablica 4.

Kretanje ukupnoga, gradskog i seoskog stanovništva Hrvatske 1961.-1991. godine

Godina	Ukupno		Seosko			Gradsko		
	Broj	Indeks	Broj	Indeks	%	Broj	Indeks	%
1961.	4,160.000	100	2,878.000	100	69,2	1,282.000	100	30,8
1971.	4,426.000	106	2,605.000	91	58,9	1,821.000	142	41,1
1981.	4,601.000	111	2,263.000	79	49,2	2,337.000	181	50,8
1991.	4,784.000	115	2,187.000	76	45,7	2,596.000	202	54,3

Izvor:

Popisi stanovništva za odnosne godine

Pod seoskim stanovništvom ovdje razumijevamo sve one koji žive u seoskim naseljima. Postoje velike teškoće da se odredi što se smatra ruralnim ili seoskim prostorom, pa i naseljima gradskoga ili seoskog tipa. Do 1971. statistička služba i znanstvena "produkcija" u Hrvatskoj upotrebljavali su tročlanu shemu naseljske mreže - gradska, mješovita i seoska naselja, da bi u 80-im shema bila pojednostavljena. Otada se, pod utjecajem statističkih rezona i primjene upravno-administrativnih kriterija, sve više koristi podjela na *gradska* i *ostala* naselja, pri čemu se u "ostala" naselja svrstavaju i seoska i sva ona naselja koja nisu gradska. Ova simplifikacija godi onima koji vole jednostavna rješenja, gdje se zna "što je što", ali ne pridonosi rješavanju tipoloških ili teorijskih problema vezanih uz određivanje i objašnjenje relevantnih fenomena. Pojednostavljeno, podjela na višestruke tipove naselja bila je teorijski utemeljena: dijelom je počivala na teoriji "rural-urban continuuma", odnosno na shvaćanju da su razni seoski i urbani sadržaji postupno poredani na kontinuiranoj ljestvici, uz veće ili manje razlike među pojedinim tipovima naselja (od najmanjeg zaseoka pa do najvećega grada ide se postupno, pri čemu se gube tipično ruralne osobine a narastaju urbane značajke), tako da nema oštih i dihotomnih podjela naselja, već su razlike u organizaciji naseljskog prostora postupne i kvantitativne.

Podjela na gradska, mješovita i seoska naselja zasnivala se na veličini naselja i postotku poljoprivrednog stanovništva. Vrlo izražena deagrarizacija i smanjenje udjela poljoprivrednika u seoskom stanovništvu (danas poljoprivrednici čine oko 22% seoske populacije), učinili su spomenuti kriterij nedovoljno diskriminativnim, tako da je on uglavnom napušten. Međutim, nevolja je u tome što nije nadomješten nečim adekvatnijim, pa imamo praksu da "ostala" naselja u statističkoj klasifikaciji (a to su sva ona koja nisu gradska), obuhvaćaju preširoku lepezu naselja, počam od malih sela ili zaselaka čak s manje od 10 stanovnika, pa do velikih sela s pet, šest tisuća žitelja, ili malih gradića koji svojim funkcijama u okolnom prostoru imaju

nesumnjivo urbani karakter. Neovisno o slabostima takvih rješenja, potrebno je pogledati i podatke o naseljima. U Hrvatskoj je 1971. bilo 6.656 naselja, od kojih su 103 bila gradska, a 6.540 ostala naselja (seoska i mješovita). Već 1981. primjenom upravno-administrativnih kriterija status grada ima 214 naselja, pri čemu se samo u manjem broju naselja radilo o procesu prerastanja sela u gradove, a prevagnuli su drugi razlozi. Tako je od 110 "novih" gradova u 1981., čak polovica "izniknula" u Dalmaciji, dok ih se u Slavoniji pojavilo samo šest. Očito je da se zbog potreba urbanističke politike i lakšeg zahvaćanja gradske rente prišlo "širenju" urbane mreže više nego što su to tražili sami "urbanizacijski" procesi. Takva se podjela rabi i u novijem razdoblju, pa se u novije vrijeme računa da u Hrvatskoj postoji 214 gradova i oko 6.440 sela. Novo teritorijalno ustrojstvo Hrvatske iz 1997. "priznaje" 122 grada, ali to su očito upravna određenja, pod snažnim utjecajem lokalnih političkih pritisaka. Takva je odluka donijeta bez čvršćeg oslonca na stvarno stanje urbane mreže.⁹

Potrebno je ukazati i na smanjivanje prosječne veličine seoskih naselja: u 1961. prosječno je selo imalo 452 žitelja, u 1981. taj se broj smanjio na 357, da bi u 1991. spao na samo 341 stanovnika. Znatne su i regionalne razlike u veličini sela. U osamdesetim godinama najveća su sela bila u Slavoniji, i prosječno su imala više od 600 žitelja, zatim su slijedila sela u varaždinskoj regiji (546), bjelovarskoj regiji (360) i u okolici Zagreba (423). Najmanja su sela bila u Lici (268), te u goransko-kvarnerskoj regiji (163). Ti podaci dijelom potvrđuju zasnovanost pokušaja tipološkog određenja hrvatskih ruralnih regija (Puljiz, 1983.), koja situira ruralne zone u širu aglomeracijsku mrežu.¹⁰

Podaci o brojčanom kretanju gradskoga i seoskog stanovništva poslije 1961. jasno ukazuju na dominantne tendencije toga razdoblja: gradsko se stanovništvo udvostručilo (indeks 202), dok je seosko doživljelo primjetan pad. Dvadeset godina kasnije (1981.) gradsko je stanovništvo brojčano premašilo seosko, što znači da je Hrvatska poprimila crte razvijene industrijsko-urbane zemlje. Osnovni uzrok smanjenja seoskog stanovništva bila je deagrarizacija praćena napuštanjem, odnosno

⁹ Spomenimo usput da je Hrvatska istodobno dobila i 416 općina, nakon čega su osnovane još neke nove, a u toku je "bitka" za dalje povećavanje broja općina.

¹⁰ To je tročlana tipologija, kakva se primjenjuje u Europskoj zajednici, a čitav se seoski prostor situira na:

1. *ruralne regije uz urbana središta i kontinuum*, koji su pod izrazitim utjecajima grada, i gdje nalazimo razvijenu prometnu mrežu, disperziju industrijskih pogona, veću ponudu radnih mjesta, ali i veliku ugroženost prirodne sredine. U Hrvatskoj su takve zone oko Zagreba, Splita, u sjevero-zapadnoj Hrvatskoj, istočnoj Slavoniji, te na jadranskoj obali;
2. *ruralne zone izvan utjecaja većih urbano-industrijskih središta*, sa slabijom prometnom mrežom, infrastrukturom, oskudnijom ponudom radnih mjesta. Takve su hrvatske seoske regije u središnjoj Slavoniji, bjelovarskoj regiji, Baniji i Pokuplju, te u dalmatinskoj Zagori;
3. *marginalne seoske zone izložene gospodarskoj recesiji i depopulaciji* - a takva su pretežno planinska područja, Gorski kotar i Lika, neki otočni prostori, ali i unutrašnjost Istre.

iseljavanjem iz sela. Teško je točno procijeniti koliko su pojedini faktori pridonijeli takvoj redistribuciji stanovništva. Na porast broja gradskog stanovništva djelovali su doseljavanje seoskog stanovništva, prerastanje seoskih naselja u gradove (direktna urbanizacija), prirodni prirast, te neki drugi manje važni čimbenici.

3.4. Depopulacijski procesi u seoskom prostoru

Iseljavanje iz sela (ruralni egzodus) imao je za ruralni prostor višestruke negativne posljedice. To nije bio samo "odljev" veće ili manje populacijske mase, nego je to proces koji ima (ili je imao u pojedinim fazama zbog visoke selaktivnosti migracijske jezgre) razorne posljedice po ruralni gospodarski, socijalni i demografski razvitak. Spomenimo samo neke važnije momente: selo su napuštali pretežno mladi i vitalniji kontingenti stanovništva (ne nužno i muškog, kako se dugo smatralo, jer se već 1981. u seoskim izrazito depopulacijskim zonama "pojavi" višak muških u dobi od 20-29 godina), a to znači grupe u aktivnoj i fertilnoj dobi, koje su od presudnog značaja za svekoliki razvitak i populacijsku ravnotežu seoskih regija. Egzodus je selektivan proces, a iz emigracijskih područja više odlazi žensko stanovništvo.

Kako je ruralni egzodus smanjivao seoske vitalne potencijale, selo je ostajalo sve više na starijim i manje obrazovanim ljudima. Kako su stariji ljudi manje skloni inovativnijem ponašanju i poduzetničkim inicijativama, posljedica je bila daljnji nazadak ruralnog prostora.

Velik dio ruralnog prostora zahvaćen je snažnim depopulacijskim procesima, a na njegove globalne razmjere upućuju podaci I. Nejašmića (tablice 5. i 6.).

U tablicama je tip naselja određen prema statusu u 1971., dok je naseljski skup onaj koji je korišten u popisu stanovništva 1981.

Prema Nejašmiću, depopulacija je prevladavajući oblik demografskog razvoja seoskih naselja u svim hrvatskim makroregijama. Gotovo 90% seoskih naselja gubi svoje stanovništvo, od čega gotovo 21% depopuliranih naselja ima gubitak veći od 50% ukupne populacije u analiziranom razdoblju. Nešto bolje prolaze mješovita naselja, a najlošije je stanje u brdsko-planinskom području, gdje i 70% mješovitih naselja gubi stanovništvo. U makroregiji Gorska Hrvatska je najveći broj izrazito depopuliranih naselja (više od jedne trećine naselja nalazi se u toj skupini), iza te makroregije slijedi Sjevernohrvatsko primorje, vjerojatno zato što se i ono dijelom prostire na planinskome području, kao što uključuje i unutrašnjost Istre, koja je inače poznata po mnoštvu malih i patuljastih sela.

Iako se analiza temelji na podacima do 1981. godine, sve upućuje da su se i nakon nje nastavile jednako nepovoljne demografske tendencije. Neka novija istraživanja to evidentno pokazuju.

Tablica 5.

Ukupna i depopulacijska naselja Hrvatske i njezinih makroregija 1953.-1981. prema tipu naselja (gradska, mješovita, seoska)

Makroregija	Tip naselja	Naselja (ukupno)		Depopulacijska naselja		
		broj naselja	% naselja	broj naselja	% naselja	% udjel u ukupnom broju
Istočna Hrvatska	gradska	19	2,3	-	-	-
	mješovita	88	10,6	21	3,3	23,9
	seoska	725	87,1	609	96,7	84,0
	ukupno	832	100,0	630	100,0	75,3
Središnja Hrvatska	gradska	33	1,0	-	-	-
	mješovita	238	7,1	48	1,7	20,2
	seoska	3075	91,9	2728	98,3	88,7
	ukupno	3346	100,0	2776	100,0	83,0
Gorska Hrvatska	gradska	9	1,5	-	-	-
	mješovita	64	10,5	45	8,3	70,3
	seoska	534	88,0	449	91,7	93,4
	ukupno	607	100,0	544	100,0	89,6
Sjeverno Primorje	gradska	19	1,8	1	0,1	5,6
	mješovita	117	12,0	57	7,7	48,7
	seoska	840	86,2	762	92,9	90,7
	ukupno	976	100,0	820	100,0	84,0
Južno Primorje	gradska	28	3,2	2	0,3	7,1
	mješovita	235	26,5	173	24,5	73,6
	seoska	624	70,3	531	75,2	85,1
	ukupno	887	100,0	706	100,0	79,6
Republika Hrvatska	gradska	108	1,6	3	0,1	2,8
	mješovita	742	11,2	344	6,3	46,4
	seoska	5798	87,2	5129	93,7	88,5
	ukupno	6648	100,0	5476	100,0	82,5

Izvor:

Ivica Nejašmić: Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953.-1981, *Sociologija sela*, Zagreb, 28 (1990) 107-108: 33-50.

Tablica 6.

Naselja Hrvatske i makroregija čije se stanovništvo u razdoblju 1953-1981. brojčano smanjilo 50 i više posto

Makroregija	Izrazito depopulirana naselja udjel u (%)		
	Broj	ukupnom broju naselja	ukupnom broju depopuliranih naselja
Istočna Hrvatska	132	15,9	21,9
Središnja Hrvatska	374	11,2	13,5
Gorska Hrvatska	215	35,4	39,5
Sjeverno Primorje	293	30,0	35,7
Južno Primorje	126	14,2	17,8
Republika Hrvatska	1140	17,1	20,8

Izvor:

Kao u tablici 5.

Primjerice, kompleksno i multidisciplinarno istraživanje provedeno sredinom 90-ih u maloj planinskoj regiji - Žumberku (regija u široj okolici Zagreba), pokazalo je da je to područje izrazito depopulacijski kraj. Od 1971. do 1991. desio se pravi demografski slom, jer se stanovništvo prepolovilo (indeks = 51). Sva sela, osim jednoga (Kostanjevac), bilježe oštru regresiju, a u nekim je stanovništvo palo za dvadeset puta (Štambuk, 1997.: 185). Ovdje je sve više "mrtvih" sela i ispražnjenih prostora. Postoje i ozbiljni poremećaji u dobnoj i spolnoj strukturi. Iako općenito prevladava sve starije stanovništvo, u dobnoj grupi 20-29 godina postoji osjetan višak muških - koeficijent maskuliniteta (broj muškaraca na 100 žena) iznosi 140, što praktički znači da velik dio muške populacije ne može naći bračnog partnera (a dolazak sa strane je minimalan), pa su osuđeni na prisilni celibat ili na napuštanje Žumberka (Magdalenić, Vranešić i Župančić, ur., 1996.).

Posebnost Gorskoga kotara kao izrazito depopulacijskog područja jest i veliko izumiranje naselja. Tako je u općini Delnice u razdoblju 1971.-1991. "nestalo" čak dvadeset, od ukupno 154 naselja u 1971. godini, a prognoze su još mračnije. U proteklom razdoblju, izumrla su mala i patuljasta sela, a najveće je imalo 19 stanovnika. U sociologijskoj studiji o utjecaju izgradnje Akumulacije Križ potok na uvjete života lokalnog stanovništva (dio područja bivše općine Delnice), utvrđeno je da na užem tangiranom području mnoga naselja odumiru, a najveći negativan učinak imala je izgradnja Lokvarskog jezera prije 40-ak godina (Lončar Butić, Magdalenić, Seferagić i Župančić, 1999.). U studiji su objavljene i demografske prognoze iz Prostornog plana Primorsko-goranske županije, koje predviđaju i daljnju demografsku regresiju na tom području. Šokantno djeluje prognoza da će do 2015. u bivšoj općini Delnice odumrijeti čak 85 naselja, što je oko 55% svih naselja iz 1971. (Lončar Butić, Magdalenić, Seferagić i Župančić, 1999.: 15). Slično, premda u manjoj mjeri, vrijedi i za ostale goranske općine. Iako su to uglavnom mala i patuljasta naselja, s malim udjelom u ukupnom pučanstvu Gorskog kotara, osjetit će se velika degradacija prostora. Zapuštena polja, vrtovi i voćnjaci, propala infrastruktura, napuštene kuće i gospodarski objekti, velike fizionomske i pejzažne promjene, sve su to porazne slike depopulacijskoga krajolika. Lako je složiti se s Nejašmićem da "depopulacija u Hrvatskoj ima značajke općedruštveno štetnog procesa".

3.5. Deagrarijacija i evolucija poljoprivrednog stanovništva

3.5.1. Faktori deagrarijacije i oblici napuštanja poljoprivrede

Deagrarijacija je jedan od najvažnijih modernizacijskih procesa u hrvatskom selu. Ona označava proces smanjenja broja seljaštva, ali i ovisnosti stanovništva od poljoprivrede (Puljiz, 1977.). Deagrarijacija je u Hrvatskoj tekla znatno brže nego u drugim zemljama. U Hrvatskoj je seljačko stanovništvo od 1931. do 1991. smanjeno sa 70 posto na manje od 9 posto. Za takvo smanjenje je i u razvijenijim zemljama trebalo više od stotinjak godina. Dakle, ostvaren je jedan od najbržih agrarnih

egzodusa zabilježenih u ekonomskoj povijesti, sa svim njegovim pozitivnim i negativnim posljedicama. Progresivan efekt takvog razvoja ogledao se u brzom i radikalnom smanjenju agrarne prenapućenosti u poljoprivredi, o čemu se mnogo pisalo u agrarno-ekonomskoj literaturi, naročito prije Drugog svjetskog rata, ili u prvim desetljećima nakon toga rata.

Objašnjavajući globalni mehanizam deagrarizacije, V. Puljiz ističe da na nju djeluje mnoštvo čimbenika. Pritom je važna njihova podjela na ekonomske i socijalno-psihološke, a moguća je podjela i na interne (djeluju unutar poljoprivrede) i na eksterne (koji dolaze izvana), kao što se mogu izdvojiti repulzivni faktori (oni koji tjeraju iz poljoprivrede), i atraktivni (oni koji privlače u druge djelatnosti) (Puljiz, 1983.). Glavne faktore koji su utjecali na tako brz tempo deagrarizacije autor vidi u: nepovoljnoj agrarnoj strukturi i sitnom posjedu; niskom i nesigurnom dohotku seljaka; nepovoljnom socijalno-političkom položaju seljaštva, niskom ugledu poljoprivrednika. Ti su faktori djelovali unutar same seljačke stvarnosti.

Od vanjskih faktora koji su snažno utjecali na brzu deagrarizaciju posebno se izdvajaju: obilna ponuda radnih mjesta zbog ubrzane industrijalizacije i razvoja tercijarnog sektora, a i zapošljavanja u inozemstvu u drugoj polovici 60-ih, kao posljedica krize zapošljavanja u zemlji; otvaranje kanala transfera i komunikacije između sela i grada, što je omogućilo seoskom stanovništvu, pogotovo mladima da upoznaju prednosti gradsko-industrijske civilizacije; demokratski sustav školstva omogućio je mladima školovanje i iznad razine obvezne osmogodišnje škole, pa je već u 70-im oko 80% mladih nastavljalo školovanje nakon osnovne škole i tako stjecalo kvalifikacije za nepoljoprivredna zvanja.¹¹

3.5.2. Brojčano kretanje poljoprivrednog stanovništva

Podaci u tablici 7. samo potvrđuju iznijete konstatacije o procesima ubrzanog koptanja tradicionalnog seljaštva. Smanjivanje poljoprivrednog stanovništva je višedecenijski trend koji, uz manje i nevažne oscilacije, traje u cjelokupnome promatranom razdoblju.

Tempo tog smanjivanja ubrzavao se sve do 1981. godine, a u posljednjem je cenzusnom periodu relativno smanjen, što se vidi već usporedbom postotnog

¹¹ S obzirom na stupanj napuštanja poljoprivrede, može se govoriti i o potpunoj deagrarizaciji, koja u pravilu znači napuštanje posjeda, i o nepotpunoj, kada osoba nepoljoprivrednog zanimanja i zaposlenja ostane živjeti na gospodarstvu, baveći se djelomično i radom na posjedu. U potonjem slučaju radi se o tzv. seljacima-radnicima, iako je u novijim okolnostima sporno koliko su oni "seljaci". Obrazovani i profesionalno osposobljeni za neko nepoljoprivredno zanimanje, a pretežno s razvijenim urbanim potrebama i aspiracijama, mladi pripadnici ove skupine su uvelike udaljeni od seljačkog svijeta. Vjerojatno bi bilo opravdanije govoriti o radničko-službeničkim slojevima sela, koji posjeduju ili samo žive na zemljišnom posjedu, za razliku od "čistih" nepoljoprivrednika kojima je selo samo mjesto stanovanja.

Tablica 7.

Kretanje poljoprivrednog stanovništva Hrvatske u razdoblju 1931.-1991.

Godina	Ukupan broj stanovnika	Poljoprivredno stanovništvo		
		Broj	% ukupnog	% smanjenja*
1931.	3,785.271	2,634.008	69,6	-
1953.	3,936.022	2,209.716	56,1	16,1
1961.	4,159.696	1,824.819	43,9	17,4
1971.	4,462.221	1,338.267	30,2	26,7
1981.	4,601.469	667.696	14,5	50,1
1991.	4,783.265	409.647	9,1	38,6

*Smanjenje se odnosi na međupopisno razdoblje.

Izvor:

Do 1981.godine podaci su uzeti iz studije Socijalno-demografske promjene u selu i poljoprivredi Hrvatske, IDIS, Zagreb 1984., a za 1991. iz Statističkog ljetopisa Hrvatske za 1992.

smanjenja, a preciznije se može sagledati kroz stope deagrarizacije: prosječno godišnje smanjivanje broja poljoprivrednika iznosilo je u 60-im 3,15 posto; u 70-im ta stopa iznosi 8,64 posto, da bi u osamdesetima, za posljednjih deset godina iznosila 4,88 posto. Tome su pridonijeli različiti razlozi, od kojih valja spomenuti dva: prvo, ekonomska kriza u 80-im nije omogućavala veće zapošljavanje u nepoljoprivrednom sektoru; drugo, poljoprivredno je stanovništvo već toliko prorijeđeno i devitalizirano da se i ne mogu očekivati visoke stope njegova odlijevanja u druge djelatnosti.

Po svemu sudeći, buduće kretanje broja seljaka protjecati će više u znaku smanjenja, i to pretežno biološkim putem, prije nego što će na to djelovati ekonomski i socijalni razlozi poput onih iz proteklog razdoblja.

Valja upozoriti i na jedan mogući i specifičan kanal budućeg smanjenja seljaštva, a on je vezan uz (ne)povratak jednog dijela prognanika u njihova domaćinstva i sela. Vjerojatno se veći dio starijih seljaka (ali ne samo njih) neće vratiti u svoja sela i na svoja gospodarstva, posebice ne u one regije koje su pretrpjele velika ratna razaranja, i gdje će povratak značiti praktički start od početka, a to se teško može očekivati od starijih ljudi.

U promatranom razdoblju seljaštvo je od nekada najbrojnijeg sloja hrvatskoga društva, svedeno na manji segment, i danas njegov udjel u ukupnom stanovništvu vjerojatno iznosi između 7-8%, kao i u razvijenim zemljama svijeta.

Postoje znatne regionalne razlike u stupnju deagrarizacije, a prikazujemo ih po novom županijskom ustrojstvu (tablica 8.). Zapaža se da je šest županija gotovo bez poljoprivrednika: Primorsko-goranska, četiri dalmatinske i Istarska županija. Na drugoj su strani bjelovarsko i koprvničko područje te Virovitičko-podravska županija s visokim udjelom seljačkog stanovništva. Ove druge su manje razvijene, s manjom

zaposlenošću u industriji i tercijarnim djelatnostima, i s poljoprivredom koja traži više ljudskog rada (i to u stočarstvu).

Aktivni kontingent u poljoprivredi je onaj dio poljoprivredne populacije koja privređuje i stječe prihod od poljoprivrede. Specifičnost aktivnosti u seljačkoj poljoprivredi jest u tome što ne postoje dobne granice za "aktivnu osobu", već se uobičajeno odredi donja granica (u novije vrijeme to je 15 godina), i nakon toga se ostaje poljoprivrednikom cijeli život. Sporan je i radni angažman ženskih članova, te razgraničenje uloge domaćice i aktivne osobe, što se u Hrvatskoj rješava tako da se mjeri godišnji fond vremena, i temeljem pretežnosti angažmana odredi "aktivni" ili "uzdržavani" status žene u poljoprivredi.

Tablica 8.
Poljoprivredno stanovništvo Hrvatske po županijama, 1991.

Županija	Ukupno stanovništvo	Poljoprivredno stanovništvo	
		Broj	% ukupnog
Grad Zagreb	867.865	12.950	1,4
Zagrebačka	167.374	26.388	15,7
Krapinsko-zagorska	149.141	18.515	12,4
Sisačko-moslavačka	287.002	43.524	15,1
Karlovačka	174.121	13.717	7,8
Varaždinska	187.343	25.620	13,7
Međimurska	119.866	13.984	11,7
Koprivničko-križevačka	129.907	37.002	28,4
Bjelovarsko-bilogorska	144.042	36.573	25,3
Virovitičko-podravska	104.625	26.067	24,9
Požeško-slavonska	134.548	18.532	13,6
Brodsko-posavska	174.998	19.730	11,2
Osječko-baranjska	331.971	32.655	9,8
Vukovarsko-srijemska	231.241	30.320	13,1
Zadarsko-kninska	272.003	17.370	6,4
Šibenska	109.171	1.922	1,8
Splitsko-dalmatinska	474.019	10.744	2,3
Dubrovačko-neretvanska	126.329	6.144	4,8
Ličko-senjska	71.215	7.272	10,2
Primorsko-goranska	323.130	3.588	1,1
Istarska	204.346	7.030	3,4

Izvor:
Statistički ljetopis Hrvatske 1993.

U proteklih 30 godina agrarno stanovništvo, smanjilo za više od četiri puta (aktivno nešto manje, zbog veće stope aktivnosti u poljoprivredi). Samo u posljednjem deceniju godišnje se broj poljoprivrednika smanjivao za više od 25.000, a aktivnih za 15.000 osoba. Već same brojke dovoljno govore o svoj ozbiljnosti te pojave.¹²

¹² Ova analiza ne ulazi u razloge deagrarizacije, niti problematizira definiciju poljoprivrednog stanovništva (koja je promijenjena u 1981. godini), ali to ne bi bitnije promijenilo kvantitativnu sliku, a još manje osnovne zaključke.

3.5.3. Dobni, spolni i obrazovni sastav poljoprivrednog stanovništva

U nastavku ćemo ukratko ukazati na neke značajke poljoprivrednog stanovništva, s obzirom na njegov spolni i dobni sastav, te obrazovnu razinu. Prikazat ćemo samo promjene u zadnjem međupopisnom razdoblju, i to promjene u relativnim odnosima, pošto smo brojčane odnose iznijeli već ranije.

U ovom je razdoblju nešto povećan broj muškaraca u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu, te se kreće oko 45 posto (taj je odnos zadržan u dužem razdoblju). Udjel muškaraca je čak znatnije povećan u aktivnoj populaciji, što bi se moglo interpretirati postizanjem stabilnijeg odnosa u spolnoj strukturi poljoprivrednika, nakon početnih faza deagrarizacije obilježenih bržim odlaskom muške radne snage iz poljoprivrede. To ne govori u prilog mišljenju o tendenciji feminizacije u poljoprivredi, na čemu se dosad inzistiralo. Najmanje su se promjene zbile u sastavu izdržavanog stanovništava, što je i normalno jer se u tom kontingentu nalazi pretežno dječji dobni uzrast (tablica 10.).

Tablica 9.
Aktivno poljoprivredno stanovništvo Hrvatske u razdoblju 1961.-1991.

Godina	Ukupno aktivno stanovništvo	Aktivni poljoprivrednici	
		Broj	% u ukupnom aktivnom stanovništvu
1961.	1,954.293	980.590	50,2
1971.	2,015.918	843.389	37,0
1981.	1,985.201	414.742	20,9
1991.	2,037.653	264.895	13,0

Izvor:
Isti kao za tablicu 8.

Tablica 10.
Spolna struktura poljoprivrednog stanovništva Hrvatske, 1981.-1991. (u %)

	Godina	
	1981.	1991.
Ukupno poljoprivredno stanovništvo	100,0	100,0
Muško	43,2	46,5
Žensko	56,8	53,5
Aktivno poljoprivredno stanovništvo	100,0	100,0
Muško	52,0	56,2
Žensko	48,0	43,8
Uzdržavano poljoprivredno stanovništvo	100,0	100,0
Muško	30,2	29,7
Žensko	69,8	71,1

Izvori:
Popisi stanovništva za navedene godine

Znatno je drugačija slika dobne strukture poljoprivrednika, jer se u njih stanje konstantno pogoršava (tablica 11.). To se najbolje vidi usporedbom dobnih skupina, gdje zapažamo stalno povećanje udjela starijih, uz istodobno smanjenje mladih dobnih grupa, kao i mlađeg dijela radnog kontingenta. Pošto je ovo važan problem, navest ćemo podatke za cjelokupno razdoblje od 1961. do 1991. godine.

Tablica 11.

Starosna struktura poljoprivrednog stanovništva Hrvatske, 1961.-1991. (u %)

Godina	Dobne skupine				
	Do 14 godina	15-49	50 i više	60 i više	65 i više godina
1961.	25,8	44,5	29,7	15,0	9,3
1971.	20,6	47,7	31,7	20,2	12,8
1981.	12,4	39,1	47,7	26,9	20,7
1991.	12,6	36,8	50,5	29,9	19,4

Izvori:

Popisi stanovništva za odnosne godine

Predočeni podaci uvjerljivo govore o izraženom procesu starenja agrarnog stanovništva ali i o nemogućnosti njegove biološke reprodukcije. Udjel najmlađe dobne skupine (do 14 godina) je prepolovljen od 1961., a udjel starijih grupa udvostručen. Preko polovice poljoprivrednika ima više od 50 godina, a petina ih ima više od 65 godina. Kao mjera starenja može se upotrijebiti i indeks starenja (odnos stanovništva starijeg od 60 i onog ispod 19 godina) koji iznosi 1,79, a drži se da je kritički prag starenja neke populacije prekoračen ako taj indeks ima vrijednost veću od 0,4. Uočavamo da je ta vrijednost znatno nadmašena, kao i udjel starijeg kontingenta (onog preko 60 godina), koji je dvostruko veći od onoga što se smatra normalnim. Ranije smo doveli u pitanje uvriježeno mišljenje o feminizaciji hrvatskoga poljoprivrednog stanovništva, ali se zato ne može osporiti proces njegove senilizacije.

Iz svega ovoga proizlazi prilično pesimističan zaključak o perspektivama reprodukcije toga sloja na kome počiva seljačka poljoprivreda, kao i mogućnostima agrarnoga i cjelokupnoga ruralnog razvoja. Tom bi se zaključku mogao uputiti prigovor zbog toga što poljoprivrednici danas čine tek oko 22 posto ukupne seoske populacije, pa već i kvantitativno ne mogu biti segment od odlučujućeg značaja za budućnost sela. Međutim, takav prigovor samo djelomice pogađa srž problema.

Točno je da su u selu sve brojnije druge profesionalne kategorije, i da integralni razvoj sela počiva na diverzifikaciji ruralne ekonomije, ali i seljaci znatno utječu na takav razvoj.

To bjelodano kazuju iskustva razvijenih zemalja relevantna i za našu stvarnost. No, bez zadovoljavajuće reprodukcije poljoprivrednog stanovništva i poboljšanja njegova dobnog sastava, teško je očekivati uspješniji razvoj poljoprivrede na većini obiteljskih

gospodarstava. Može bitna orijentacija samo na razvoj jedne uže grupe, tzv. farmerskih gospodarstava, teško može dovesti do uspješnog razvoja poljoprivrede, u širokoj lepezi različitih tipova seoskih domaćinstava i različitih oblika poljoprivrede što postoje u suvremenom selu. To bi, sa svoje strane, moglo pogoršati demografsku situaciju na velikom dijelu hrvatskoga ruralnog prostora.

Za modernu je poljoprivredu važan čimbenik i obrazovna razina poljoprivrednika. Ta razina je u našim uvjetima još uvijek prilično nepovoljna (tablica 12.), jer dominiraju proizvođači koji nisu završili ni osnovnu školu, a takvih je preko dvije trećine, kojih je jedan dio čak nepismen.

Tablica 12.

Poljoprivredno stanovništvo Hrvatske prema školskoj spremi, 1981. i 1991. (u dobi 15 i više godina)

	Godina	
	1981.	1991.
Bez školske spreme i s 1-3 razreda osnovne škole	24,6	16,7
Ukupno nepismenih	(11,7)	(6,0)
4-7 razreda osnovne škole	58,1	50,4
Osnovno obrazovanje	14,2	24,1
Srednje obrazovanje	2,8	8,0
Više obrazovanje	0,1	0,4
Visoko obrazovanje	0,0	0,2
Nepoznato	0,1	0,2

Izvori:

Popisi stanovništva za odnosne godine

Nepismenih je u poljoprivrednom kontingentu dvostruko više nego u ukupnom stanovništvu (6 naspram 3 posto). Pa iako je nepismenost uglavnom obilježje najstarije populacije, ipak je obrazovna razina pretežne većine poljoprivrednika (do sedam razreda osnovne škole) daleko ispod minimalnih zahtjeva našega vremena.

Međutim, pozitivno je što obrazovna razina poljoprivrednika postupno raste, pa je početkom 90-ih bilo 8 posto poljoprivrednika sa srednjom školom (premda je među njima najviše bilo onih s nekom vrstom škole učenika u privredi), te se može reći da mlađi poljoprivrednici čine potencijal bolje obrazovanih osoba. Na tome bi valjalo i dalje ustrajati kako bi se postigla željena razina obrazovanosti, barem u onih mlađih koji su izabrali poziv poljoprivrednika.

3.6. Obiteljska poljoprivredna gospodarstva i agrarna struktura

Razmjerno je malo radova koji zadiru u srž ovoga problema, a vrlo su rijetki i oni koji govore o dugoročnim tendencijama razvitka i promjenama u agrarnoj strukturi hrvatske poljoprivrede. Šira definicija kojom se koristi T. Budin u jednom radu o

agrarnoj strukturi kao čimbeniku razvitka hrvatske poljoprivrede glasi: "Agrarnu strukturu tvore ustroj i sadržaj sveukupnih odnosa unutar poljoprivrede", a primjenjiviji sadržaj "U užem smislu, i češće, ovim se terminom označava struktura poljoprivrednih gospodarstava prema veličini posjeda i prema drugim obilježjima u vezi s tim" (Budin, 1992.: 45). I neke druge definicije agrarne strukture vrlo su slične, pa je lako uočiti da se tim pojmom izražava praktično svekolika stvarnost neke poljoprivrede, odnosno da se u agrarnoj strukturi ogledaju najvažniji problemi koje ima hrvatska poljoprivreda u cjelini.

Tri su bitna i konstitutivna elementa obiteljskog gospodarstva: 1. domaćinstvo, a to je u pravilu obiteljska grupa, odnosno zajednica osoba koje zajednički stanuju i troše prihode za osiguranje osnovnih životnih potreba; 2. zemljišni posjed i sredstva rada (obiteljska imovina i vlasništvo); te 3. gospodarstvo u užem smislu, kao dinamičan spoj materijalnih i ljudskih čimbenika u procesu rada i drugim aktivnostima, a to je radna i proizvodna jedinica, odnosno gospodarski subjekt u pravno-ekonomskom smislu. U ovim distinkcijama i kombinacijama pojedinih elemenata kriju se najveća nerazumijevanja biti i razvoja obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava.

Sažeto, poljoprivredno je gospodarstvo "vrlo složena socioekonomska jedinica" (Defilippis, 1993.: 97), jer se u okviru obiteljskoga gospodarstva, odnosno pojedinih njegovih dijelova vrši biološka reprodukcija ljudi, obavljaju različite obiteljske funkcije (socijalizatorska, zaštitna, edukativna), a realiziraju se i ekonomske aktivnosti, od proizvodnje do potrošnje.

U kontekstu razvojnih trendova u europskoj poljoprivredi, promjena agrarne strukture, poglavito kontroverzi oko njezine strukturne politike, kao i uočenih dilema u svezi industrijsko-fordističkog modela razvitka suvremene poljoprivrede, rasprava o mogućnostima stvaranja jednoga vitalnog i ekonomski održivog sektora unutar privatnog sektora hrvatske poljoprivrede, ne čini se nimalo lagana. Posebice, jer kretanja u hrvatskoj poljoprivredi imaju mnoge atipične crte, i jer hrvatska obiteljska gospodarstva nisu slijedila neke trendove zabilježene u zapadnoeuropskim zemljama.

3.6.1. Tendencije dugoročnog razvoja obiteljskih gospodarstava

Poznato je da je posjedovna struktura hrvatskih obiteljskih gospodarstava u osnovi vrlo inertna, i da dugoročno pokazuje mnoge znakove pogoršanja. Na njezino oblikovanje i održanje utjecao je, i utječe, niz složenih čimbenika: različiti prirodni uvjeti, povijesne okolnosti, političke i ekonomske mjere. Poglavito su važne agraropolitičke mjere, kao što su agrarne reforme, a njih su često pratila mnogobrojna sredstva političke prisile i vrlo čest i naglašen politički voluntarizam.

U Hrvatskoj su tijekom 20. stoljeća provedene tri zemljišne reforme: ona poslije Prvoga svjetskog rata, kada je razbijen i rasprodan veleposjed (u 1895. bilo je u

tadašnjoj Hrvatskoj i Slavoniji 589 veleposjeda sa 699.775 ha zemlje); slijedile su dvije reforme nakon Drugoga svjetskog rata - godine 1945. zakonskim je mjerama o agrarnoj reformi i kolonizaciji oduzeto zemljište mnogim pravnim osobama i poljoprivrednicima (uglavnom velikim posjednicima, bankama, crkvi, te osobama koje su u ratnim zbivanjima napustile ondašnju Jugoslaviju), kao i poljoprivrednicima koji su posjedovali više od 25 ha (35 ha u nepovoljnijim uvjetima); drugom agrarnom reformom iz 1953. tzv. agrarni maksimum spušten je na 10 ha, i na tome se ostalo do 1989., kada je ukinuta ta zapreka povećanju seljačkog posjeda.

Nakon institucionalnih promjena u 90-im, došlo je do nove zemljišne redistribucije. To je nova "mini"-agrarna reforma. Mnogo je zemljišta bivših kombinata, koje je u 1991. postalo državnim vlasništvom, država na različite načine (prodajom, zakupom, koncesijom) dodijelila raznim interesentima. Jedan dio tog zemljišta pripao je i seljačkim gospodarstvima, pa je vjerojatno došlo i do znatnih promjena i poboljšanja u posjedovnoj strukturi privatnog sektora. Međutim, pouzdane podatke o veličini te redistribucije pružit će tek novi statistički popisi.

Spomenute su reforme dovele do veće zemljišne redistribucije i uvelike su uzrokovale oblikovanje nepovoljne posjedovne strukture u hrvatskoj poljoprivredi (posljednje mjere imaju možda drugačiji efekt). U doba intenzivne promjene socijalno-ekonomske strukture sela i snažne deagrarizacije šezdesetih i sedamdesetih, kao i pod utjecajem drugih procesa, smanjivao se broj većih i potencijalno vitalnijih gospodarstava, a brojno su ekspandirala sitna i patuljasta gospodarstva, dok se ukupan broj gospodarstava tek umjereno smanjio, i to znatno ispod razine deagrarizacije i njome pruženih mogućnosti za oblikovanje efikasnije i propulzivnije posjedovne strukture. A sve se to zbivalo pod utjecajem institucionalnih mjera, i vladajućih pogleda na privatno seljaštvo i reprodukciju seljačkih gospodarstava.

Iznijete opaske, i bez iscrpnije i temeljitije analize relevantnih procesa u seljačkoj poljoprivredi, mogu se najbolje potkrijepiti uvidom u evoluciju veličine seljačkog gospodarstva u Hrvatskoj. Godine 1900. prosječna veličina gospodarstva u Hrvatskoj iznosila je 4,2 ha, 1930. godine 4,0 ha, u 1960. pala je na 3,6 ha, da bi 1991. prosječan posjed imao samo 2,8 ha zemljišta. To kazuje da se u proteklih, gotovo stotinu godina, prosječni seljački posjed smanjio za više od jedne trećine svoje veličine.

Proteklih 50-ak godina bilo je razdoblje vrlo burnih političkih i socijalnih previranja, modernizacijskih procesa u selu i prijelaza iz seljačko-agrarne u industrijsko-urbani tip društvene strukture. Sve do 60-ih godina povećavao se broj gospodarstava. Tako se samo u razdoblju od pedeset godina (1900.-1949.) broj gospodarstava uvećao za 149.000 (sa 521.000 na 670.000) ili za 29%. To je i razdoblje visokog porasta ukupnog stanovništva, ali slabog razvitka industrije, i visoke agrarne prenapučenosti. U 1900. bilo je 81,9% seljaštva, a u 1931. još uvijek 69,6 seljačkog stanovništva u socijalnoj strukturi, tako da je shvatljivo povećanje broja gospodarstava i velika okrenutost seljaštva prema zemlji kao osnovnom proizvodnom sredstvu. Međutim,

za kasnije razdoblje, kada se naglo smanjuje seljačko stanovništvo, što je pratio i manji pad broja gospodarstava, teško je objasniti nepovoljne tendencije promjena i pogoršanja posjedovne strukture privatnog sektora poljoprivrede. U razdoblju 1961.-1991. udjel seljačkoga u ukupnom stanovništvu pada sa 43,9% na 9,1% (u apsolutnim brojkama smanjio se od 1,824.000 na 409.000), što samo po sebi govori o dubini promjena u socijalnoj strukturi hrvatskoga društva i naglom prijelazu u urbano-industrijske okvire rada i života. Ove promjene nije pratilo i primjereno smanjenje broja seljačkih gospodarstava, ili povećanje njihove veličine. Štoviše, smanjena je prosječna veličina tih gospodarstava i pogoršane neke druge značajke, važne za ukupan napredak seljačke poljoprivrede.

Iz znanstvene je literature dobro poznato da je malo gospodarstvo daleko inferiornije spram velikoga. U tome se uglavnom slažu sve doktrine agrarnog razvoja, od fiziokrata, preko neoklasične ekonomije pa do marksističkih koncepcija, posebno u objašnjavanju procesa koncentracije i centralizacije poljoprivrede, koji je u 20. stoljeću bio snažan u svim razvijenim zemljama. Naime, veliko gospodarstvo ima niže troškove po jedinici proizvoda, daleko veću produktivnost po radnoj jedinici, povoljniji i jeftiniji pristup tržištu, bankama i kreditnom poslovanju. Malo gospodarstvo ima nekih prednosti u orijentaciji na radno-intenzivne kulture, postiže veći bruto-prinos po jedinici površine, može držati razmjerno više stoke, ali sve to ne može nadoknaditi prednosti većega gospodarstva, koje je racionalnije i rentabilnije od malog posjeda. To je posebno važno u suvremenoj poljoprivredi, u kojoj su vrlo visoki troškovi mehanizacije i opreme, i gdje mala gospodarstva teško drže korak u modernizaciji, a bez modernizacije osuđena su na zaostajanje i propadanje.

Valja upozoriti i na opću (ne)organiziranost hrvatske poljoprivrede i neadekvatan odnos razvojne i ekonomske politike prema njoj. O tome T. Budin s pravom piše: "U usporedbi sa suvremenim poljoprivredama naša je poljoprivreda zaostala ne samo po proizvodno-tehnološkom razvitku već i po ukupnoj organiziranosti, po vrsti i kvaliteti mjera tekuće agrarne i razvojne politike", te dodaje: "Naša agrarna struktura nije uzrok stanja u poljoprivredi već posljedica dugotrajnog odnosa prema njoj" (Budin, 1992.: 46).

3.6.2. Promjene u broju i strukturi obiteljskih gospodarstava

Ustanovili smo da dosad nije došlo do željene promjene posjedovne strukture. Pokazat ćemo to na primjeru evolucije posjedovne strukture obiteljskih gospodarstava u Hrvatskoj u razdoblju nakon 1960. (tablica 13.), a to je, podsjećamo, razdoblje u kojem je uvelike smanjena agrarna prenapućenost u hrvatskom selu, što je dovelo čak i do manjka seljaka u nekim krajevima, a brza (premda ne i potpuna) deagrarizacija smanjuje pritisak na zemljište i druge agrarne resurse.

U promatranom se razdoblju zapaža manje smanjenje broja gospodarstava (za 18%), ali se smanjuje i broj većih, ekonomski interesantnih i potencijalno tržišnih gospodarstava. Zapravo, zabilježen je pad broja gospodarstava u svim skupina s

posjedom većim od 1 ha, s tim da je najintenzivniji pad broja većih gospodarstava. Najveća gospodarstva, ona preko 8 ha doživljela su najveće smanjenje - primjerice, u 1960. bilo ih je 54 tisuće, a u 1991. svega 30 tisuća, što znači da su brojčano gotovo prepolovljena, tako da danas čine samo 5,6% sveukupnog broja gospodarstava. Tu je i *najveći raskorak* između hrvatske agrarne strukture i onoga što se zbivalo u razvijenim poljoprivredama svijeta. Posebice jer su istodobno smanjeni i zemljišni kapaciteti obiteljskih gospodarstava, a tendencija usitnjavanja posjeda se i dalje nastavlja (Defilippis, 1993.).

Tablica 13.

Broj i struktura seljačkih gospodarstava u Hrvatskoj prema veličini posjeda, 1960.-1981.

- gospodarstva u 000 (tisućama)

Veličina posjeda u ha	1960.		1981.		1991.		Indeks broja gospodarstava 1960 = 100
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	
Do 1,0 ha	126	19,3	181	31,7	186	34,8	148
1,1 - 3,0 ha	236	36,1	196	34,4	185	34,6	78
3,1 - 5,0 ha	143	21,8	95	16,7	80	15,1	56
5,1 - 8,0 ha	94	14,4	64	11,2	53	9,9	57
8 i više ha	54	8,3	34	5,9	30	5,6	56
Republika Hrvatska	653	100,0	570	100,0	534	100,0	82

Izvori:

1. Popis poljoprivrede 1960.
2. Popis stanovništva i stanova 1981. i 1991.

Broj obiteljskih gospodarstava smanjio se za približno 20 posto, i to u svim posjedovnim grupama, osim u najmanjih (ispod 1 ha) koja su jedino brojčano "ekspandirala", i to na uštrb većih gospodarstava. Izdvojimo li ta manja gospodarstva, onda je pad broja gospodarstava daleko veći. Broj gospodarstava većih od 1 ha smanjen je za jednu trećinu, sa 527 na 348 tisuća gospodarstava.

Premda bi se moglo reći da je i dosad, iako u manjoj mjeri, tekao proces koncentracije zemljišta i proizvodnje, on se u Hrvatskoj može očekivati tek u budućnosti, a sve zbog velikog broja proizvodnih jedinica u seljačkoj poljoprivredi i male prosječne veličine obiteljskih posjeda (ispod 3 ha poljoprivrednih površina).

Hrvatska agrarna struktura ima slijedeći oblik: jednu trećinu čine gospodarstva do 1 ha, drugu trećinu čine gospodarstva do 3 ha, a treću trećinu veća gospodarstva. Takva posjedovna struktura naslijeđena iz prošlosti formirana je djelovanjem različitih faktora, od kojih su samo neki locirani u selu. Sitan i rasparceliran posjed *velika je zapreka* racionalnom i ekonomičnom korištenju radne snage, a poglavito suvremene mehanizacije. Hrvatska ima svega 16 posto gospodarstava većih od 5 ha, a to je danas vjerojatno donja granica veličine proizvodne jedinice sposobne za veću tržišnu proizvodnju, potpuniju zaposlenost i za primjereni dohodak seoskog domaćinstva.

3.6.3. Poljoprivredna radna snaga na gospodarstvima

Poljoprivrednici i radna snaga na obiteljskim gospodarstvima izuzetno su važan čimbenik u poljoprivredi, te je bitno poznavati barem njihova glavna obilježja.

Iz prikaza ukupnoga radnog potencijala na hrvatskim poljoprivrednim gospodarstvima (tablica 14.) razvidno je da više od 75% gospodarstava ima aktivne članove, ali ih samo 30% (155 tisuća) ima uvjetno zvane aktivne profesionalne poljoprivrednike. Naime, 103 tisuće gospodarstava ima jednog poljoprivrednika, 42 tisuće ima dva aktivna u poljoprivredi, a 12 tri i više. Motreći s druge strane, to znači da preko 70% gospodarstava nema "svoga" seljaka, ali ima one koji, po statističkom pristupu, "povremeno rade na gospodarstvu". Dapače, tih sveukupno 412 tisuća članova ne moraju biti aktivni članovi, nego i druge osobe kao što su domaćice (oko 40% "povremene radne snage"), umirovljenici, osobe na školovanju i sl. Sve ovo ukazuje na veliku zastupljenost "nepoljoprivrednog" fonda rada, odnosno posredno govori o deprofesionalizaciji radne snage u seljačkoj poljoprivredi.

Tablica 14.

Domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom prema broju aktivnih članova i aktivnih poljoprivrednika u Hrvatskoj 1991.

- domaćinstva i članovi u 000 (tisućama)

Gospodarstva	S aktivnim članovima			S aktivnim poljoprivrednikom			S članovima koji povremeno rade na gospodarstvu	Ukupan broj domaćica	
	1	2	3 i više	1	2	3 i više			
Ukupan broj	534	173	159	67	103	42	12	413	176
Do 1,0 ha					12	2	0,3	141	47
1,1-3,0					38	11	2,2	147	65
3,1-5,0					25	12	2,6	61	30
5,1-8,0					19	11	3,8	39	21
8 ha i više					9	7	2,9	22	11

Izvor:

Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5.(1993).

Pregledniju sliku radne snage prema pojedinim posjedovnim kategorijama pružaju podaci u tablici 15. Iz njih je razvidno da s porastom veličine gospodarstva raste i udjel onih koja imaju aktivne poljoprivrednike, ali se ne smanjuje i oslonjenost na "povremene poljoprivrednike". Svega 7,6% najmanjih gospodarstava ima jednoga ili dva poljoprivrednika, dok u skupini posjeda veličine iznad 8 ha njih 70,6% ima poljoprivrednike. Kolone 3 i 5 u tablici 15. daju strukturu radne snage (poljoprivrednika i povremeno angažiranih) na seljačkim gospodarstvima, strukturiranim prema veličini. Više od 36% ukupne radne snage (aktivnih poljoprivrednika) nalazi se na posjedima većim od 5 ha, a njih ima svega 15,5%. Zanimljiv je i podatak da gotovo 40% aktivnih poljoprivrednika radi na gospodarstvima manjima od 3 ha. Gruba interpretacija ove činjenice govori o neracionalnoj alokaciji radne snage, ali i o velikim razlikama u produktivnosti njezinih pojedinih kontingenata. Paradoksalno je da 40% poljoprivrednika radi na posjedima ispod 3 ha (70% gospodarstava), a

samo ih 13,5% obavlja djelatnost na "pravim" gospodarstvima (iznad 8 ha) koja posjeduju tek neznatno manje zemljišne površine od prvih, ali imaju osjetno više stoke, strojeva i druge imovine, što pripada seljačkoj poljoprivredi.

Podaci iz kolone 5 zanimljivi su i stoga što kazuju da, neovisno o veličini gospodarstava, dodatna radna snaga igra značajnu ulogu u seljačkoj poljoprivredi.

Tablica 15.

Struktura gospodarstava Hrvatske prema veličini i radnoj snazi 1991. (u %)

Posjed u ha	S aktivnim poljoprivrednikom na gospodarstvu		Svi aktivni poljoprivrednici (uk.=100%)	S članovima koji povremeno rade na gospodarstvu (uk.=100%)	
	1	2 i više			
1,0 ha	6,5	1,1	7,5	75,8	34,3
1,1-3,0	20,6	7,1	30,6	79,4	35,9
3,1-5,0	31,2	18,7	26,4	76,2	14,8
5,1-8,0	35,7	28,3	22,9	48,7	9,5
8 ha i više	34,4	36,2	13,5	73,3	5,3

*Prva dva stupca sadrže udjel poljoprivrednika na gospodarstvima unutar pojedine posjedovne skupine, dok treći prikazuje distribuciju ukupnog broj poljoprivrednika prema veličini posjeda. Ovo vrijedi i za članove domaćinstava koji povremeno rade na gospodarstvu (postotke u kolonama 3 i 5 valja čitati samo okomito).

Izvor:

Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5. (1993).

3.7. Seoska domaćinstva i njihovi izvori prihoda

Seoska domaćinstva su neposredne zajednice privređivanja, potrošnje i življenja u selu. Promjene u širem društvenom okviru dovele su do znatne preobrazbe karaktera i funkcioniranja seoske obitelji. Od nekada velike, homogene i multifunkcionalne društvene grupe, koja je u gotovo simbiotskom odnosu s poljoprivrednim gospodarstvom, seoska se porodica sve više nuklearizira i postaje, slično gradskoj obitelji, pretežno potrošačka grupa. To se vidi već i kroz smanjivanje njezine veličine i njezinih funkcija. Dok je u 80-im prosječno seosko domaćinstvo imalo 4 člana, u 1991. ono broji svega 3,3 člana (gradsko domaćinstvo ima 3 člana). Međutim, manje je poznato da selo ima i brojna samačka domaćinstva (oko 18 posto od svih seoskih domaćinstava), a znatan je i broj deficijentnih obitelji (onih u kojima živi samo otac ili majka s djecom).

Promjene nekadašnjih funkcija seoske obitelji, njezine preobrazbe iz pretežno proizvodne u potrošačku grupu, mogu se djelomično sagledati i uvidom u izvore prihoda i zanimanja aktivnih članova domaćinstava. Stara i uobičajena statistička klasifikacija na poljoprivredna, mješovita, nepoljoprivredna i domaćinstva bez radne snage, i s kojom smo se služili sve donedavno, izgubila je na analitičkoj relevantnosti.

Već je 1981. gotovo 76 posto seoskih domaćinstava s gospodarstvom spadalo u mješovita, jer su imala prihode iz poljoprivrede ali i iz drugih nepoljoprivrednih izvora i aktivnosti.

Struktura hrvatskih domaćinstava s poljoprivrednim gospodarstvom prema izvorima prihoda u 1981. godini prikazana je u tablici 16. Grupiramo li ove podatke u veće skupine, u tipove prema pretežnosti dohotka, a temeljem ranije spomenute uvjetne klasifikacije na poljoprivredna, mješovita i nepoljoprivredna domaćinstva, dobit ćemo slijedeću sliku:

- čista poljoprivredna domaćinstva (kategorija 1 u tablici) 23,8%
- mješovita domaćinstva (kategorije 4+5+6 u tablici) 20,9%
- nepoljoprivredna domaćinstva (kategorije 2+7+3 u tablici) 50,4%
- domaćinstva bez radne snage i osobnih prihoda (kategorija 8 u tablici) 4,7%.

Tablica 16.

Domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom, prema izvorima prihoda 1981.

Izvori prihoda domaćinstva	Broj	%
1. Isključivo od poljoprivrede	135.910	23,8
2. Isključivo od nepoljoprivrede	148.372	26,0
3. Isključivo od osobnih prihoda	78.142	13,7
4. Od poljoprivrede i nepoljoprivrede	89.799	15,8
5. Od poljoprivrede, nepoljoprivrede i osobnih prihoda	12.666	2,3
6. Od poljoprivrede i osobnih prihoda	16.000	2,8
7. Od nepoljoprivrede i osobnih prihoda	61.473	10,7
8. Bez aktivnih članova i bez osobnih prihoda	26.859	4,7

Izvor:

Popis stanovništva 1981.

Osnovni je zaključak da su domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom, prema aktivnosti članova i njihovim prihodima, u velikoj mjeri deagrarizirana. Najveći broj tih domaćinstava spada u nepoljoprivredna, jer im svi prihodi potječu od rada izvan gospodarstva, mirovine i dr., što ne znači da im posjed nije važan. Naime, statistika operira čistim kategorijama, tako da ona pojedinog člana domaćinstva koji radi izvan posjeda i članove koje on izdržava svrstava u nepoljoprivrednike.¹³

Još je veći pluralizam u izvorima prihoda u 1991. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku te je godine u selu bilo 14,7 posto poljoprivrednih, 17,1 posto mješovitih, 66,8 posto nepoljoprivrednih i 1,4 posto domaćinstava bez prihoda. Usprkos tome

¹³ Aktivnost tih članova domaćinstva koji stječu prihode radom izvan gospodarstva na vlastitom "gruntu" koliko oni rade i zarađuju na gospodarstvu i koji je udjel tih prihoda i prirodne potrošnje u budžetu obitelji (domaćinstva), ne utječe na izniju statističku socioekonomsku klasifikaciju seoskih domaćinstava. Stoga je i ta klasifikacija nepotpuna, i nužno ju je doraditi kako bi se došlo do preciznijih kategorija.

što ti podaci nisu popraćeni adekvatnom statističkom definicijom, ipak se može razabrati da je klasifikacijski kriterij bio dvojak: vrsta djelatnosti aktivnih članova domaćinstava i izvori prihoda.

Samo se tako može protumačiti da oko dvije trećine domaćinstava s gospodarstvom spada u "nepoljoprivredna". To što u tim domaćinstvima nema aktivnih poljoprivrednika ne znači da na njihovim posjedima nema proizvodnje, ili prihoda iz poljoprivrede. Adekvatnije je takva domaćinstva tretirati mješovitima, bez profesionalnih poljoprivrednika. Jer to nisu posjedi "mrtve ruke", nego gospodarstva s radnom snagom koja povremeno radi u poljoprivredi, a čine je zaposleni u drugim, nepoljoprivrednim djelatnostima, domaćice, starije osobe i djeca.¹⁴

Već smo u komentaru podataka popisa stanovništva iz 1981. iznijeli da u selu prevladavaju mješovita domaćinstva, tj. da je evidentna zaposlenost izvan gospodarstva, čime su se umnožili različiti izvori prihoda: od rada u inozemstvu, od mirovina i slično, što je stvaralo teškoće u analizi socioekonomske i profesionalne strukture seoskih domaćinstava. Ova je pojava još izrazitija u novijem razdoblju, kada su se pojavili i neki novi izvori prihoda (poput poljoprivredničke mirovine), što je stvorilo privid o smanjenju broja staračkih domaćinstava (svega je 1,4 posto domaćinstava bez prihoda), a to bi bio potpuno pogrešan zaključak.

Kraći zaključak o promjenama socioekonomskog položaja raznih tipova domaćinstava s obiteljskim gospodarstvom glasio bi da danas u hrvatskom selu stvarno ima oko 85 posto mješovitih domaćinstava (shvatimo li mješovitost u širem smislu) i da se ta najbrojnija kategorija postupno diferencira, a kako u tom procesu diferencijacije "mješovitost" postupno prerasta, odnosno sve više dobiva nepoljoprivredni karakter, neophodne su nove analitičke kategorije i pristupi u objašnjenju tih promjena u obiteljskim gospodarstvima i domaćinstvima.

3.8. Tranzicija i modernizacijske perspektive sela

3.8.1. Razvojna ograničenja i prioriteti u Strategiji razvitka hrvatske poljoprivrede

Prijelaz u pluralističko društvo, afirmacija privatnog vlasništva i seljačkoga gospodarstva, kao i poduzetništva u agraru i pratećim i komplementarnim djelatnostima, daju nove šanse i poljoprivrednom sektoru. Socijalne aspekte moguće preobrazbe i stvaranja suvremenije i dinamičnije poljoprivredne strukture, nužno je uključiti u sve planove ostvarivanja takve orijentacije. Pri tom, valja koristiti i iskustva razvijenih europskih poljoprivreda, kako bismo spoznali kakve sve zapreke stoje na tom putu, ali i izbjegli neke problematične dimenzije njihovoga puta.

¹⁴ I to nije hrvatska posebnost. Primjerice, u Njemačkoj pored uobičajenih mješovitih gospodarstava (*part-time farms*), vrlo je brojna kategorija "radničko-seljačkih" gospodarstava (s manjim prihodom od poljoprivrede). Prema Bergmannovoj klasifikaciji takvih je bilo čak oko 40 posto od ukupnog broja gospodarstava u Njemačkoj u 1989. (Bergmann, 1990.).

Hrvatska je izradila i donijela više dokumenata i planova koji se mogu smatrati temeljnim satavnicama strategije razvitka njezine poljoprivrede. Od tih dokumenata na prvom je mjestu *Strategija razvitka hrvatske poljoprivrede* (1995.). Ona bi imala dugoročno usmjeravati agrarni napredak, te utjecati na konkretne poteze u agrarnoj politici. U usvojenoj verziji tog dokumenta Ministarstva poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske na više se mjesta govori o razvojnim ograničenjima koja proizlaze iz nepovoljne agrarne strukture i pratećih fenomena. Tako se, među ostalim čimbenicima, ističu "usitnjenost poljoprivrednih gospodarstava i otežani uvjeti za njihovo povećanje te zemljišna ograničenja za dinamične poljoprivredne proizvođače", "nepovoljno demografsko stanje na selu i slaba organiziranost poljoprivrednika", "zanemarivanje planinskih i obalnih područja u pogledu materijalne podrške i dostupnosti savjetodavnih i drugih usluga" (glava 6.2. *Strategije*).

Među deklariranim strateškim prioritetima u agraru, kao rezultantom ograničenja i razvojnih potencijala, na prvome je mjestu promjena agrarne strukture (glava 6.5.), jer se tvrdi: "dvojna vlasnička struktura hrvatske poljoprivrede ograničava i proizvodnu produktivnost i učinkovitost marketinga poljoprivrednih proizvoda. Privatni poljoprivrednici nisu u mogućnosti stvarno primjenjivati suvremene mjere upravljanja (gospodarenja) s obzirom na usitnjenost i malu veličinu njihovih posjeda, dok se bivša društvena poljoprivredna gospodarstva još uvijek nedovoljno koriste svojim resursima na optimalan i profitabilan način te iskazuju monopolističke tendencije u pogledu trženja poljoprivrednih inputa i proizvoda" (*Strategija*, 1995.: 59). Stoga se među ciljevima agrarne politike ističe i potreba promjene agrarne strukture s vlasničkim modelom gospodarstava sposobnih za učinkovitiju proizvodnju i sustav tržišta koji će biti konkurentniji, a sve to implicira i "povećanje prosječne veličine poljoprivrednih gospodarstava putem zemljišne konsolidacije i redistribucije" (*Strategija*, 1995.: 60), te privatizaciju i transformaciju dioničarskih društava koja se bave poljoprivredom i proizvodnjom inputa za poljoprivredu. Premda bi se moglo ponešto prigovoriti ovako formuliranim stavovima i ciljevima i predloženim rješenjima,¹⁵ pozornost svakako zaslužuje inzistiranje na obiteljskim gospodarstvima kao temelju hrvatske poljoprivrede, te naglašavanje problema usitnjenosti privatnog sektora, ali i drugih nepovoljnih čimbenika agrarne strukture hrvatske poljoprivrede.

Neki drugi državni dokumenti pokazuju da su osnovna rješenja i nagovještene pravce aktivnosti u *Strategiji* podržali politički i drugi relevantni faktori. U *Izješćima Hrvatskog sabora* iz vremena rasprave o tom strateškom dokumentu (1995. i 1996.), nedvojbeno se vidi da su predstavnici svih političkih stranaka podupirali predložena rješenja i mjere iz *Strategije*, ali da su bili prilično skeptični u pogledu mogućnosti rješavanja nagomilanih problema i spram različitih praktičnih poteza pojedinih resornih ministarstava. U toj vrsti kritike su prednjačili (rijetki) zastupnici koji se i sami bave poljoprivredom. Osnovni su zahtjevi bili da se seljacima osiguraju povoljniji

¹⁵ Uostalom, nacrt i prijedlog *Strategije razvitka hrvatske poljoprivrede* kao dokument, zajedno s njegovim cjelovitim obrazloženjem i podlogama, valjalo je podvrgnuti sudu javne rasprave i stručnoj verifikaciji.

uvjeti poslovanja, povoljniji krediti, da im se omogući sigurniji plasman njihovih proizvoda, "ograniči" djelovanje raznih posrednika i sl. Ukratko, istaknut je zahtjev "da se razvoj treba temeljiti na dostojanstvu hrvatskog seljaka", što je i moto jednoga saborskog izvješća. Kasnija iskustva s razvojem agrara, položajem i zadovoljstvima seljaka, kazuju da dosadašnji tokovi nisu potvrdili optimizam iz 1995. godine. Naročito iz Slavonije, najvažnije hrvatske poljoprivredne regije, dolaze ocjene da seljaku "nikad nije bilo gore".

3.8.2. Mogućnosti razvitka vitalnije poljoprivredne strukture

Poznajući bitna obilježja agrarne strukture, prelazimo na glavni problem: koje su mogućnosti stvaranja proizvodno i ekonomski produktivnije poljoprivrede u sferi optimalnije agrarne strukture obiteljskih gospodarstava, što je jedna od najvažnijih pretpostavki vitalnije poljoprivrede.¹⁶

Mogućnosti razvitka obiteljskih (seljačkih) poljoprivrednih gospodarstava i stvaranja vitalne i produktivne poljoprivrede spadaju u red prioriternih problema ruralnoekonomske i sociologijske teorije, ali i prakse dugoročnog usmjeravanja gospodarskog razvitka Hrvatske.

Dugoročan cilj razvitka poljoprivrede mora biti podizanje njezine globalne organiziranosti, povećanje proizvodne i ekonomske efikasnosti, te međunarodne konkurentnosti, kako bi se mogla uklopiti u svjetsko i europsko tržište. U tom svjetlu jedno od najvažnijih razvojnih pitanja jest kakva je mogućnost poboljšanja agrarne strukture, odnosno ako je cilj europeizacija cjelokupnoga ekonomskog i socijalnog ambijenta u Hrvatskoj, onda i struktura poljoprivrede nužno ima postati što kompatibilnija europskom okruženju.

Kada je riječ o seljačkim gospodarstvima, onda, s obzirom na mogućnosti stvaranja efikasnije i propulzivnije poljoprivrede, moramo ponuditi vrlo uvjetne odgovore.

U utakmicu na europskoj sceni mogao bi ući samo jedan manji, vrlo tanak sloj seljačkih gospodarstava. Raspored osnovnih proizvodnih faktora u poljoprivredi (zemljišta, rada, kapitala) vrlo je nefleksibilan i ne omogućuje skokovite promjene. Prema svim relevantnijim pokazateljima, uvjete za suvremenu, proizvodno i ekonomski efikasnu proizvodnju ima tek desetak posto seljačkih gospodarstava. Taj bi dio mogao postati jezgra buduće propulzivnije proizvodnje, onim što bismo nazvali vitalnim sektorom u hrvatskoj poljoprivredi. Podaci o stupnju koncentracije glavnih proizvodnih faktora (tablice 17. i 18.) potvrđuju takvo stajalište.

¹⁶ Drugi oblici poljoprivrednog privredivanja, počam od velikih (bivših društvenih) gospodarstava, pa do različitih oblika privatnog poduzetništva u poljoprivredi izvan obiteljskih gospodarstava, nisu predmetom ovoga rada jer nalažu posebnu pozornost i obradu.

Tablica 17.

Struktura gospodarstava Hrvatske prema veličini i tehničkoj opremljenosti, 1991.

Površina posjeda	Udjel (u %) pojedinih strojeva				
	traktora*	kombajna za žito	berača kukuruza	linija za krumpir	kamiona
1,0 ha	7,3	3,6	1,0	2,7	15,8
1,1-3,0	30,3	11,3	7,3	18,6	27,6
3,1-5,0	25,6	14,8	17,2	26,3	18,3
5,1-8,0	22,2	26,3	34,0	29,7	18,7
8 i više ha	14,5	43,9	40,5	22,6	19,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Broj strojeva	(186.120)	(4.794)	(9.658)	(3.059)	(7.361)

*Uračunati su samo dvoosovinski traktori.

Izvor:

Priopćenje DZS Hrvatske, br.2.5.(1993.).

Tablica 18.

Distribucija gospodarstava, poljoprivrednika i zemljišta prema veličini posjeda, 1991.

Površina posjeda	Postotni udjel pojedinih komponenti		
	gospodarstava	aktivnih poljoprivrednika	korištenog zemljišta
1,0 ha	34,8	7,7	6,5
1,1-3,0	34,6	30,6	24,7
3,1-5,0	15,1	25,3	22,8
5,1-8,0	9,9	22,9	23,4
Više od 8 ha	5,6	13,5	22,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Izvor:

Priopćenje DZS Hrvatske, br. 2.5.(1993.).

Iz podataka o radnoj snazi, zemljištu i opremljenosti gospodarstava u tablici 18. vidi se da manji posjedi seoskom stanovništvu najčešće služe kao uzgredan ili dopunski izvor zarade (ne ulazeći u neekonomske razloge držanja takvih gospodarstava). Tako je na gospodarstvima manjim od 1 ha zemljišta (kojih je 35% od ukupnog broja) bilo svega 7% traktora (ne računajući male jednoosovinske traktore); na njima je radilo oko 8% svih poljoprivrednika (tek svako petnaesto gospodarstvo ima poljoprivrednika), a posjedovala su 6,5% ukupnog zemljišta, što sve govori o marginalnom značaju te kategorije za ukupnu poljoprivrednu proizvodnju.

Tek su na gospodarstvima iznad 5 ha značajnije zastupljeni poljoprivrednici, veća je koncentracija traktora i drugih krupnijih strojeva, a raspolažu i sa 45 posto ukupnih zemljišnih površina privatnog sektora. To upućuje da se u ovoj grupi obiteljskih gospodarstava može stvoriti uži sloj profesionalnih i kompetentnih poljoprivrednika, s vitalnim i životnosposobnim gospodarstvima, kao temelj razvitka suvremenije i učinkovitije poljoprivrede. Na većini ostalih gospodarstava, a posebice onim najmanjima, i dalje će dominirati različiti oblici samoopskrbe proizvodnje, "part

time" - poljoprivrede, sa znatnom zastupljenošću hobističke i dekorativne poljoprivrede.

Zamjetno je da je na 15% gospodarstava (većih od 5 ha) koncentrirana većina proizvodnih i tehničkih faktora seljačke poljoprivrede: 36% traktora, 70% kombajna, 75% berača kukuruza, 50% linija za krumpir i 40% kamiona (niži stupanj koncentracije govori da je to prijevozno sredstvo šire namjene). Gospodarstva te veličine posjeduju 46% ukupnog korištenog zemljišta i na njima radi 36% svih aktivnih poljoprivrednika. Kada bismo u našu analizu uvrstili i četvrti faktor suvremene poljoprivrede, a to su znanja i vještine u organizaciji i upravljanju gospodarstvom, dobili bismo vrlo restriktivne pokazatelje: samo 24% poljoprivrednika ima završenu osnovnu školu, a 8% ih ima neki stupanj više naobrazbe, iako to, u pravilu, nisu poljoprivredne škole. U tom obrazovanijem sloju seljaštva kriju se nositelji buduće, suvremenije farmerske poljoprivrede. Na to ukazuju i neka empirijska istraživanja, koja su utvrdila da je baš ova skupina najviše zainteresirana za primjenu novijih tehnoloških dostignuća, ali i za znanja o ekonomici i marketingu u poljoprivredi, te o upravljanju poljoprivrednim gospodarstvom. Među njima je i velik broj onih koji upravljaju većim gospodarstvima, jer uzimaju u zakup i dodatno zemljište. Jedno je istraživanje vitalnih poljoprivrednika pokazalo da mnogi od njih obrađuju površine do 50 ha pa i veće, a da je veći dio iznajmljeno zemljište (Magdalenić, Petak, Župančić, 1994.).

Na podlozi ovih i drugih spoznaja, moguće je pouzdanije odgovoriti na dvojbe o budućem razvitku hrvatske poljoprivrede, te kakva je u svemu tome uloga vitalnoga "farmerskog" sloja gospodarstava. Ono što je sasvim izvjesno jest da ova pitanja nisu samo u domeni poljoprivrede i njezinih mogućnosti, kao i različitih ekonomskih i socioloških konsideracija, nego ona dotiču i mnogobrojne aspekte ruralnoga i regionalnog razvitka Hrvatske, te demografska i druga pitanja.

3.8.3. Razvojne perspektive i napredak hrvatskoga sela

Poljoprivrednici su donedavno bili dominantan sloj seoske socijalne strukture, a agrarna je privreda činila okosnicu cjelokupnoga života sela, i bila važan segment nacionalnoga gospodarstva. Danas su poljoprivrednici brojčano i na druge načine marginalizirani, a drugi slojevi društva ne mogu osigurati neophodnu demografsku stabilizaciju, niti prihvatljivu razinu društvenoga i gospodarskog razvitka sela.

Što bi, dakle, mogla značiti sintagma o mogućoj revitalizaciji sela u takvim okolnostima? Obnova sela, posebice u perifernim seoskim zonama, kao i u ratom devastiranim područjima, ne znači samo sanaciju sadašnjega stanja u selu. Obnovu se mora shvatiti širim razvojnim procesom na dužu stazu, kojim bi se osigurala svekolika revitalizacija sela. Osnovne su premise zalaganja za takav pristup slijedeće: usprkos nepovoljnim trendovima prošlosti, u hrvatskom se selu, pa i šire u društvu, akumulirao sklop preduvjeta koji omogućuju ulazak u kvalitativno drugačiju razvojnu fazu, odnosno da selo iz dugotrajne faze dekompozicije uđe u fazu kompozicije. Respektirajući iskustva nekih razvijenih zemalja Zapada, u kojima je došlo do

zaustavljanja ruralnog egzodusa, pa čak i do porasta ruralne populacije, kao i do svojevrstne renesanse sela u nacionalnim okvirima, i u Hrvatskoj valja pokrenuti i ojačati razvojne faktore koji bi omogućili pozitivan preokret dosadašnjih kretanja.

Bitnim se elementima strategije revitalizacije sela ponajprije nadaju drugačija politika prostornog razvoja, kao i osmišljenije plansko usmjeravanje ruralnog prostora i poljoprivrede. Prostorni bi razvoj imao počivati na politici dekoncentrirane urbanizacije, tj. valja favorizirati disperzni prostorni razvoj, umjesto "centrističkog" tipa razvoja, svejedno bio on oligocentričan ili monocentričan. To bi tražilo i veća ulaganja u razvoj mreže manjih seoskih gradića i seoskih središta (veličine 1.500-5.000 žitelja), koji bi bili okosnica ruralne naseljske mreže, s većom i raznolikijom ponudom radnih mjesta, a s razvijenom infrastrukturom i institucijama mogli bi osigurati poželjnu razinu zadovoljavanja raznih potreba seoskog stanovništva.

Procesi decentralizacije industrije, izgradnje manjih pogona, obrta i radionica, omogućuju otvaranje više radnih mjesta u selu i manjim gradovima, a pojavljuju se i neke nove djelatnosti tercijarnoga i kvartarnog sektora koje su pogodne i za seoske regije. Više radnih mjesta i mogućnost zapošljavanja različitih profila i razine stručnosti, smanjili bi potrebu za odlaskom iz sela mladih i obrazovanijih osoba, što bi postupno stabiliziralo seosku socijalnu strukturu te omogućilo i demografski oporavak.

Napokon, socioekonomske promjene na poljoprivrednim gospodarstvima, pored negativnih posljedica, daju šanse manjem broju vitalnih gospodarstava za modernizaciju poljoprivrede, a modernizirana poljoprivreda, usprkos racionalizaciji i smanjenju broja zaposlenih u njoj, otvara nova radna mjesta u svojoj najužoj okolini. Jedna od mogućih razvojnih alternativa jest i stimuliranje tzv. novoseljačke poljoprivrede (na gospodarstvima s radnom snagom i kapitalom moguće je razvijati preradu i trgovinu u neposrednim odnosima s kupcima). Taj bi tip gospodarenja u poljoprivredi zapošljavao više "ruku" od primarne proizvodnje, a donosio bi veće materijalne koristi. Slične učinke ima i seoski turizam, koji je dugo u povojima, iako bi u prosperitetnijim vremenima mogao biti dodatna razvojna šansa mnogim seoskim regijama.

Ovakav pristup može se tretirati i kao zalaganje za *integralan razvitak ruralnih područja*, a on podrazumijeva svekoliki "gospodarski, socijalni i kulturni napredak jednog prostora i zajednice koja u tom prostoru živi, uključujući i očuvanje i unapređenje prirodne okoline" (Defilippis, 1993.). Ovakva bi razvojna strategija dala učinke i na kraći rok, iako demografska stabilizacija sela te poželjna revitalizacija seoskoga prostora traže dulje vremensko razdoblje. Nažalost, u uvjetima i okruženju u kojima se Hrvatska nalazi, mnoge pretpostavke te strategije ne mogu doći do izražaja, a malo je vjerojatno da će to biti moguće i u neposrednoj budućnosti. Hrvatska je i dalje u gospodarskoj recesiji, nema pomoći za obnovu pa ni kreditne podrške iz inozemstva, a bez toga nema veće šanse ni za obnovu, a kamoli za snažniju ekspanziju u seoskom prostoru. Teško je u tim okolnostima očekivati brži i veći gospodarski rast, koji bi pružao neophodne razvojne šanse selu. Vjerojatnije

je da se čak i produbljuju razlike u razini razvijenosti pojedinih seoskih regija, i da dolazi do daljnjeg zaostajanja znatnog dijela seoskog prostora.

U nekim je seoskim regijama, uglavnom onima koje su bile izvan dohvata ratnih zbivanja, došlo do izvjesnoga privrednog oporavka, kao i oživljavanja poljoprivrede i drugih gospodarskih grana. To je primjetno u dijelu seoskog područja središnje i sjeverozapadne Hrvatske, posebice u bjelovarskoj i varaždinskoj regiji te Međimurju. U tim su područjima vidljivi znaci napretka: dolazi do pomaka u radu te ponašanju mnogih poljoprivrednika i seoskih poduzetnika, intenzivira se proizvodnja na većem broju obiteljskih gospodarstava, grade se pogoni za preradu poljoprivrednih proizvoda. Sve je više seoskih poduzetnika i poljoprivrednika s kompletnom proizvodnjom i preradom u vinogradarstvu, mljekarstvu, povrtlarstvu, mesnoj industriji i drugim granama, što je nova kvaliteta i dokaz većih poduzetničkih potencijala u selu. U Slavoniji je takvih poduzetničkih inicijativa, prema našim uvidima, znatno manje. A što je s drugim ruralnim regijama?

Veliki dijelovi područja južno od Save, u kojima je poljoprivreda i ostala seoska privreda slabo razvijena, su prostori emigracije, a postoje i zone izrazite depopulacije. Ratna su zbivanja ovdje do 1995. devastirala mnoge krajeve, a neki su prostori ostali i bez ljudi. No, sada je u toku proces povratka izbjeglog stanovništva, a kako se vraćaju pretežno stari ljudi, taj je "ljudski kapital" niskog profila. Čak i uz obilniju materijalnu potporu, ovdje nije realno očekivati brzu obnovu, a kamoli brži razvitak tih područja. Vjerojatno će doći do daljnjeg zaostajanja i produbljiivanja razlika između ovoga područja i razvijenijih seoskih regija.

Dalmacija je razvojno negdje u sredini. Njezini sjeverni dijelovi suočeni su s problemima sličnim onima u drugim područjima koja je devastirao rat. Otoci su pak zaseban problem, ali ipak s pomakom nabolje. Zapažaju se nove poduzetničke inicijative, i to u akvakulturi kao dijelu ribarstva, ali i u poljoprivredi: obnavlja se maslinarstvo, a u vinogradarstvu se profiliraju suvremeni proizvođači s orijentacijom na proizvodnju kvalitetnih i zaštićenih vina.

Slični su pozitivni pomaci razvidni i u Istri koja, zbog turizma i blizine razvijenih zemalja, ima vrlo povoljne uvjete za razvitak poljoprivrede.

Ovo su uglavnom primjeri novih inicijativa, i kao takvi imaju ograničenu dokaznu moć. Pa ipak se mogu držati nagovještajima mogućeg većeg napretka. Vjerujemo da je to samo početna faza u neophodnoj preobrazbi i većem zamahu seoskoga gospodarstva u budućnosti. Kada će se te tendencije osnažiti i razmahati u širem seoskom prostoru Hrvatske, ovisi o brojnim čimbenicima lociranima izvan sela. Ukratko, selu je potrebna vanjska pomoć i drugačija razvojna politika od one ranije. A obnova i razvoj sela pružaju brojne šanse i bržem sveukupnom razvitku Hrvatske.

3.9. Hrvatsko selo na pragu novog stoljeća

Nakon raščlambе koja je ukazala na stanje i glavne probleme u hrvatskom selu, potrebno je barem u naznakama ponešto reći i o tome što se može očekivati u idućem razdoblju, kakvo nam se selo budućnosti otkriva, neovisno o tome koliko se takva očekivanja zasnivaju na pukoj ekstrapolaciji trendova, ili na jednom zahtjevnijem prognostičkom diskursu, koji uzima u obzir i dosadašnje procese ali uključuje i druge elemente, impulse budućnosti i moguće zaokrete u seoskoj razvojnoj dinamici. Iznad svega toga pitanje je: kakvo selo želimo? Iako nas razina deziderata može odvesti stranputicom, smatramo da je i ona posve legitimna i važna u promišljanju odgovora na postavljena pitanja.

Postoje različiti konceptualni okviri odgovora, ali isto tako egzistiraju i različite potrebe i očekivanja. Primjerice, agronomi, naročito (agro)ekonomisti imaju svoj kut gledanja i jasno bi formulirali odgovore i vizije onoga što nas očekuje: treba stvoriti jednu produktivniju agrarnu strukturu, učinkovitu mrežu obiteljskih i drugih poljoprivrednih gospodarstava, koja može proizvoditi po tržišnim kriterijima, odgovoriti na izazove svjetske konkurencije i globalizacije i, problem sela je riješen! To je svakako dio odgovora, ali rješava samo dio problema. Stručnjak iz neke druge discipline prišao bi problemima drugačije i pozornost obratio na neke, za njega važnije, dimenzije seoske stvarnosti. Demograf bi, vodeći računa o depopulacijskim procesima na najvećem dijelu nacionalnog teritorija i činjenici da 90% seoskih naselja ima depopulacijske značajke, od čega jedna petina sela prolazi kroz pravu sociodemografsku depresiju ("gase" se ili im tek prijete "izumiranje") išao za tim da pokuša naći sredstva i metode za zaustavljanje takvoga toka stvari i za revitalizaciju seoskoga prostora. Slično razmišlja i prostorni planer, jer i on nastoji pronaći što svrsishodniju raspodjelu i korištenje prostora, između raznih djelatnosti, infrastrukture, naseljske mreže i drugoga.

Međutim, sociolog mora razmišljati u drugim kategorijama, vodeći se i drugim ciljevima. Iznad svega, on mora promovirati sveobuhvatan pristup i zalagati se za integralan razvitak ruralnog područja, jer sektorski pristup vodi u neusklađen i neravnomjeran razvoj. Integralni razvitak znači usklađen napredak svih dijelova ruralnog društva i ravnomjerniji razvitak cjelokupnog rurisa ili, barem, njegovoga najvećeg dijela.

Značenje poljoprivrede je vrlo bitno za opstanak i održavanje ruralnih područja, jer "poljoprivreda nije strateška djelatnost samo zato jer proizvodi hranu, već i zato što najneposrednije čuva i održava živim i cijelim nacionalni prostor" (Štambuk, 1997.: 286). Upravo s tom ćemo tezom započeti oslikavanje budućih trendova u razvitku hrvatskog sela. Nastojanje da se poljoprivreda restrukturira i modernizira, da se poveća njezina produktivnost i efikasnost, dio je općedruštvenog nastojanja za bržim ekonomskim rastom i približavanjem razvijenoj Europi. I dosad su poduzimani naponi u tom pravcu, istina s polovičnim uspjehom. U "starom" sistemu, u sklopu socijalističkog preobražaja poljoprivrede, agrarna politika je favorizirala i posebno stimulirala kombinatne videći u njima oslonac bržem razvitku sela i nukleus moderne

poljoprivrede. Putem raznih formi kooperacije i udruživanja na njih je oslonjen jedan dio seljačkog sektora. Postignuti su određeni rezultati u tehnološkoj modernizaciji, tržišnom prilagođavanju individualnih gospodarstava, pa i napretku sela. Međutim, to je uglavnom bilo ograničeno na ona područja gdje je djelovao društveni sektor, a to su Slavonija i neki dijelovi središnje Hrvatske. Drugdje je seljak, uglavnom, bio prepušten samom sebi i vlastitoj snalažljivosti. Privatni seljak je bio ograničavan nizom restriktivnih mjera, od kojih je agrarni maksimum seljačkog zemljišnog posjeda od 10 ha ukinut tek 1989., iako je poljoprivredna mehanizacija i druga moderna oprema omogućavala obradu daleko većih površina. Ukidanje mnogih zapreka i ograničenja slobodnijem razmahu privatno poduzetničke poljoprivrede, koji je nastupio uvođenjem novoga sistema, seljaci su naravno pozdravili. Zaboravljeno je pritom da moderna poljoprivreda traži vrlo široku informacijsku, tržišnu i financijsku infrastrukturu te potpore mehanizme, a sve je to dijelom razoreno s destrukcijom "staroga", a novi se mehanizmi sporo rađaju i postupno afirmiraju. To je seljacima prouzročilo mnoga lutanja, neizvjesnosti te s drugim nepovoljnim okolnostima dovelo do smanjenja agrarne proizvodnje i pogoršanja položaja mnogih tržišnoorijentiranih poljoprivrednika.

Držimo da uvjete za razvitak moderne, tržišne poljoprivrede ima najviše 10 do 15% hrvatskih seljačkih gospodarstava. To su gospodarstva koja posjeduju veći i opremljeniji posjed, koji mogu povećavati kupovinom ili zakupom zemljišta, na kojima su obrazovaniji poljoprivrednici, skloni prihvaćanju novina i usvajanju potrebnih upravljačkih i marketinških vještina, te spremnih da se dugoročno upuste u modernizacijsku trku. Širi makroekonomski i društveni okvir tek je djelomice sposoban da ih u tome podrži. Spomenimo najvažnije zapreke. Suvremena, industrijska poljoprivreda je kapitalno intenzivna, i zahtijeva velike investicije po proizvodnoj jedinici, a to traži velike subvencije, povoljne investicijske kredite, ukoliko, nalaže stalnu i obilatu financijsku asistenciju, a što u Hrvatskoj nije izgledno ni od banaka ni od države. Iskustva razvijenih europskih zemalja, s velikim agrarnim proračunom i drugim poticajnim mjerama Hrvatska još nije u stanju slijediti. To je za nas tek daleka i neizvjesna mogućnost. Visoki su i socijalni troškovi agrarne rekonstrukcije, od izdataka za umirovljenje seljaka, prekvalifikacije i sl. Slično vrijedi i za druge potpore službe i institucije u takvoj poljoprivredi. Vjerojatni je scenarij da će se, u skladu s mogućnostima, postupno diferencirati i jačati uži sloj tzv. vitalnih poljoprivrednika, koji će biti reprezentanti moderne, industrijske poljoprivrede i koji će, uz poljoprivredna poduzeća (bivši kombinati pretvoreni u dionička društva), imati sve veći tržišni ponder. Međutim, vitalni je sektor tek jedan segment poljoprivrede.

Ostala će obiteljska gospodarstva i dalje predstavljati najveći dio poljoprivredne scene u selu, ali s ponešto izmijenjenom ulogom u odnosu na prošlo vrijeme. Najbrojnija će i dalje biti tzv. mješovita domaćinstva koja će se baviti raznim oblicima *part-time* poljoprivrede, s proizvodnjom pretežno namijenjenom vlastitim potrebama, a manjim dijelom za tržište. Njihova je prednost što ne računaju sve troškove, a korisno dopunjuje porodične prihode.

U novije se vrijeme propagira kvalitetna zanatska proizvodnja nekih poljoprivrednih proizvoda. Smisao ove tzv. novoseljačke poljoprivrede jest u tome što poljoprivrednici sami prerađuju vlastite primarne proizvode i gotove proizvode izravno prodaju potrošaču umjesto da seljačko gospodarstvo proizvodi samo sirovine za daljnju preradu. Dobro domaće vino, kvalitetni mliječni proizvodi, povrće, voće pretvoreno u kvalitetnu rakiju, samo su primjeri mogućih seljačkih proizvoda i stvaranja svoje "marke", te izbjegavanja posredničke uloge trgovine i prerade. Postižu se bolji finacijski efekti, a zadovoljni su i bogatiji potrošači, jer kupuju "u butiku", a ne masovnu industrijsku konfekcijsku hranu. To mogu postići gospodarstva koja imaju raspoloživu radnu snagu, pa i kapital za neophodna ulaganja. Takav model je naročito pogodan za razne kombinacije i nadopune poljoprivrede, seljačkom i seoskom turizmu, a primjenljiv je i tamo gdje nisu povoljni uvjeti za masovnu proizvodnju. U rečenu se shemu ne uklapaju mnogobrojni oblici dekorativne i hobističke poljoprivrede, koji su također važni i sve prošireniji u selu. Razvijaju ih gradski stanovnici, vlasnici kuća za odmor, koji u seoskom ambijentu obavljaju takve aktivnosti, te koristeći prostor postaju oplemenjivači pejzaža, čak više od komercijalnih poljoprivrednika. I selo ima koristi od takvih aktivnosti.

Sama poljoprivreda ne može održavati ruralni sistem i povećane i sve raznovrsnije potrebe seoskih žitelja. Za to je potrebna diverzificirana privredna struktura, industrija, pa i tercijarne djelatnosti. U tome važnu ulogu ima disperzni razvitak industrije. Takav bi razvitak koristio lokalne resurse i seosku radnu snagu. Potrebna je izgradnja manjih i srednjih pogona, koji bi kooperirali s većim sistemima. To je izvedivo kod "klasičnih" industrijskih grana (tekstil, koža, građevinski materijali) i prehrambene industrije. Te grane i nisu pogodne za gradove, ali bi u selu mogle dobro funkcionirati. Niske zarade u tim granama, u selu se mogu kompenzirati dodatnim prihodima iz poljoprivrede, a stanovanje i druga infrastruktura je u ruralnom području mnogo jeftinija nego u gradovima. Moguće su i neke nove industrije složenijeg tehnološkog profila, jer današnja višefazna procesna tehnologija omogućuje dislokaciju i rad na više mjesta, pa bi mnogi pogoni mogli "pripasti" i selu.

Različiti oblici malog poduzetništva već su duže prisutni u selu, ali bi ih trebalo i sistemski podupirati. Veći zamah svih tih mogućnosti ne može se očekivati u depresivnoj privrednoj situaciji, kada se gase mnoge proizvodnje, zatvaraju tvornice i pogoni širom zemlje. U drugačijem privrednom ambijentu, i selo bi moglo realizirati svoje šanse i efektuirati postojeće potencijale, ali to o njemu najmanje ovisi.

Sve ove privredne pretpostavke neophodan su preduvjet života i razvitka ruralnog prostora. Kako u njemu osnažiti seosku naseljsku mrežu i osigurati primjerene uvjete života u budućnosti? Poznato je da hrvatske ruralne prostore karakterizira disperzirana naseljenost, s velikim brojem naseobinskih jedinica u obliku malih i patuljastih sela i zaselaka. I takav tip naseljenosti pridonosi depopulaciji mnogih prostora. Hrvatska ima gotovo 20% seoskih naselja kojima prijete izumiranje. Po kriterijima hrvatskih socijalnih geografa, postoje 503 "centralna naselja" kao središnja i razvojno žarišna mjesta u okolnom prostoru (Malić, 1991.). Više od 75% tih naselja su naselja najnižeg stupnja centraliteta, što upućuje na to da su to uglavnom lokalna seoska središta.

Postojeća naseljska mreža oblikovana je u dugom povijesnom razdoblju, u uvjetima starog agrarnog društva i njegovih zahtjeva, i pod utjecajem mnogobrojnih, često i neracionalnih faktora. Kako tu brojnu naseljsku mrežu opremiti nužnom infrastrukturom, osigurati neophodne uvjete primjerene zahtjevima modernog društva i učiniti poželjnim mjestom življenja sadašnjim i budućim generacijama seljana, ali i onih koje dovodi urbani egzodus, nije lak ni kratkoročno rješiv zadatak. Potrebno je razvijati mrežu manjih gradskih naselja i ruralnih centara, koji će okolnom seoskom prostoru osigurati neophodne usluge, kakve inače pruža veći grad. Na tome inzistira i *Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske* (1996.). U njoj se "stidljivo" nazire nešto što bismo mogli nazvati "strategijom disperziranog razvitka", a napuštanje "centrističkog" tipa planiranja u prostoru, bio to policentrizam, oligocentrizam ili nešto treće. Ruralni prostor i regije tu se pojavljuju kao istaknuti problem, uglavnom zbog snažnog depopulacijskog procesa koji je zahvatio najveći dio rurisa. I to je pomak prema dosadašnjim razmišljanjima, iako je neizvjesno što će uslijediti i kakvim će se planerskim instrumentarijem usmjeravati budući razvitak seoskoga prostora. Mendras, velik poznavalac seljačkog društva i novih kretanja u modernom ruralnom ambijentu Europe, smatra da treba govoriti o mreži i međuzavisnosti u ruralnom prostoru, a ne o seoskom naselju i teritoriju. On ističe da mreža odnosa u prostoru promjera od 10 do 30 kilometara te od 5 do 20 tisuća stanovnika, uz manji grad, čini jedno malo seosko društvo. Slične stavove zastupa i V. Puljiz, koji drži da nakon snažne deagrarizacije i velikoga ruralnog egzodusa slijedi povratak selu, ali selu drugačijem od prošloga, selu koje je opremljeno institucijama i nudi usluge što ih daje i grad. U hrvatskim uvjetima to je možda tek anticipirana budućnost. Mnogi čimenici i zbivanja u novijem razdoblju, pa i evidentna niža materijalna razina od koje danas polazimo, čine takva razmišljanja futurološkima.

O selu budućnosti valja razmišljati. Izmijenjena je i socijalna struktura sela, pojavili su se novi žitelji urbanog podrijetla, s gradskim potrebama i afinitetima. Moderne komunikacije sužavaju prostor i zgušnjavaju vremenske ritmove zbivanja. Sredstva masovnih komunikacija također čine svoje. Svatko može, barem putem televizije, Interneta i mobilne telefonije biti sudionik-promatrač planetarnih zbivanja i posredno prisutan na svakom dijelu ekumene. Pa ako se to i svede samo na gledanje raznih "olimpijada" i "missijada", i to je već nešto. Uostalom, i ti događaji svjedoče o no-vom prostoru i vremenu koje, vjerujemo, može biti znatno zanimljivije u selu, pa čak i u nekom zabačenom planinskom kraju, nego u neboderskoj spavaonici usred grada.

4. Moderno selo i kraj seljaštva

Govoriti o modernom ili moderniziranom selu, ruralnom društvu na pragu 21. stoljeća, neizbježno znači i razmatrati budućnost seljaka. Kakav bi to trebao biti moderan seljak? Spomenuto je već da mnogi ruralisti govore o "kraju seljaštva", o novom poljoprivredniku, agrarnom poduzetniku. Doduše, te su rasprave učestalije u razvijenim zemljama, tamo gdje je poljoprivredno stanovništvo svedeno na brojčano manji sloj visokoproduktivnih proizvođača, tržišno i finacijski uklopljenih u šire mreže agrokompleksa ili "agrobusinessa".

Mendras, kao jedan od poznatijih teoretičara "kraja seljaka", smatra da konačan trijumf industrijskog društva prekida koegzistenciju seljačkoga i globalnog društva, ruši autonomiju seljačkih kolektiviteta, jer moderno društvo ne podnosi da seljaštvo konzervira svoju logiku proizvodnje i života. "Ekonomska, demografska, socijalna i kulturna autarkija postaju inkompatibilne s razvojem našeg društva" (Mendras, 1986.). Seljak se stoga pretvara u poljoprivrednika, proizvođača, koji je istodobno vlasnik sredstava za proizvodnju, radnik i poduzetnik. Seljanin je, poput građanina, potrošač, i on kupuje svoj kruh, u čemu se ogleda krajnji izraz odbacivanja seljačke tradicije. Naime, ovo nije samo semantička razlika između pojmova "seljak" i "poljoprivrednik", nego su u pitanju bitne razlike.¹⁷

Što u hrvatskom društvu i selu upućuje na "kraj seljaštva"? Procesi deagrarizacije sveli su seljaštvo na jedan manji sloj, tako da ono danas vjerojatno čini 7-8% ukupne populacije, dok je prije pedeset ili četrdeset godina to bio najbrojniji sloj u društvenoj strukturi (56% pripadnika hrvatskog društva). Seljak se tijekom modernizacije poljoprivrede postupno pretvarao u tržišnog proizvođača, napuštajući svaštarsku proizvodnju koja je služila za potrebe održanja vlastite porodice, a širi društveni razvoj postupno je razbijao autonomiju i autarkiju malih seoskih kolektiviteta. To su bili realni procesi i objektivne promjene, unatoč tome što socijalistički ideološki sklop velikim dijelom nije respektirao seljaka, a u nekim je stvarima išao i protiv njega. Strategijski cilj te politike bilo je "podruštvljavanje poljoprivrede", provođeno putem kooperacije i udruživanja rada i sredstava seljačke privrede sa subjektima iz društvenog sektora, ali i integracijom seljaštva u društveni sustav. Suštinski to nije različito od tzv. vertikalne integracije farmera u velike agroindustrijske korporacije na Zapadu. Razlika je u društvenom kontekstu. U oba slučaja, poljoprivrednik je financijski, tehnološki i tržišno vezan uz velike kompanije, s time što je na Zapadu to značilo spajanje industrijskog i financijskog kapitala i podvrgavanje poljoprivrede tim interesima, a u samoupravnom socijalizmu, barem konceptijski, seljak je trebao postati dio "udruženog rada", načelno ravnopravan ostalim subjektima u tom "udruženom radu". U stvarnosti, i hrvatski seljak i zapadni farmer gubili su autonomiju (ali su dobivali na sigurnosti), mnoge poduzetničke funkcije prelazile su na druge aktere (subjekte), a i realan značaj vlasništva poljoprivrednika je znatno okrnjen. U oba slučaja poljoprivrednik se pretvara u radnika na vlastitoj farmi, i isporučitelja potrebnih agrarnih proizvoda prerađivačkoj i prehrambenoj industriji, oslonjenima na veliku trgovačku mrežu. Već na toj razini seljak gubi svoja prirodna svojstva, obilježja univerzalnoga i polikulturnog proizvođača, proizvođača koji sije žito, dijelom ga sam trošeci, dijelom ga pretvarajući u stočne proizvode, koji uzgaja stoku, sadi lozu i voćku, poznavajući i kontrolirajući cjelokupan radni i proizvodni proces. Uz pomoć svoje obitelji on obavlja sve poslove, a plodove svoga rada često sam i komercijalizira. Seljak je, dakle, vlasnik, proizvođač, prerađivač i trgovac, a sve to

¹⁷ Bilo je već pokušaja da se uvede termin "postseljak" (kao i "protoseljak"). Uveo ga je antropolog C. Geertz prije četrdesetak godina, imajući na umu moderne tržišne farmere, ali termin nije "zaživio".

zahtijeva razna znanja i vještine, brojne kontakte i osebujan društveni život. Suvremena, industrijska poljoprivreda uvlači seljaka u posve drugačiji svijet. On sve više posluje s poduzećima i kompanijama, koji od njega traže da isporučuje samo određenu količinu standardiziranih proizvoda, u točno određenim rokovima, prema zahtjevima tržišta ili potrebama prerađivačke industrije da ravnomjerno uposli svoje kapacitete.

U hrvatskim su tranzicijskim uvjetima, raskinute mnoge stare veze unutar nekadašnjeg agrokompleksa. Iako je seljak koncepcijski bio defavoriziran prema kombinatima i društvenoj poljoprivredi, držimo da je ipak u tom "starom" sistemu uživao veću sigurnost i imao veći manevarski prostor. Ugovori o kooperaciji, o poslovnoj suradnji seljaka i "društvenog" organizatora osiguravali su seljaku veću stabilnost i sigurnost u poslovanju (u isporuci, rokovima plaćanja, kreditiranju), tako da je mirnije egzistirao. Danas je to dobrim dijelom izgubljeno. Promijenjen je makroekonomski ambijent, suženo je tržište, što je smanjilo proizvodnju i dohodak primarnih proizvođača. Novi trgovački subjekti, prerađivačke kompanije i drugi "integratori" seljačke proizvodnje, pretežno idu linijom promicanja vlastitih interesa, svoje zarade i profita, a sve izvan toga nije njihova briga, već nečiji tuđi interes, o čemu trebaju drugi brinuti. Brojne su štetne posljedice. Jedna je velik, nerijetko i nepotreban uvoz proizvoda, često i robe sumnjive kvalitete. Odnosi prema poljoprivrednicima su nekorektni, često ih se zakida, isplate ne samo što kasne nego se i otežu, nerijetke su prevare seljaka i sl. Seljaci se stoga obraćaju državi, koja je nemoćna, ili se sve svodi na paušalnu kritiku i osudu raznih "lobija", prevlast trgovačkih interesa, od čega seljaci imaju malo ili uopće nemaju koristi. Sistemi državne potpore i poticaja tek se uhodavaju, pa ostaje da se vidi kako će djelovati u praksi. Stoga se čini da se u takvoj konstelaciji interesa položaj seljaka pogoršao, ali to valja sustavnije provjeriti u narednim istraživanjima.

Poljoprivrednik sve više postaje parcijalni proizvođač, nalik industrijskom radniku. On je, na primjer, stočar, i to sve jače specijaliziran: mljekar, tovljač brojlera, svinja, goveda. On je vinogradar i možda vinar, cvječar, voćar koji proizvodi samo neke tržištu interesantne sorte, itd. U tradicionalnoj samoopskrbenoj poljoprivredi obavljao je i mnoge druge poslove, koji nisu bili poljoprivrednog karaktera. Postupno je gubio (ispuštao) mnoge poslove, te postajao uglavnom poljoprivrednik (pojam *seljak* sve se više svodi na sociokulturni izraz). Razne poslove dorade, prerade, skladištenje, komercijalizaciju, marketing agrarnih proizvoda preuzimaju drugi, najčešće velike kompanije iz "agrobusinessa", a rjeđe zadruge te manji trgovci i razni posrednici, pa katkada i država. Industrijska poljoprivreda i masovno tržište traže i regionalnu specijalizaciju (rajonizaciju poljoprivrede), pa pojedine regije postaju sve više zone monokulturne orijentacije, što zasigurno ne pridonosi bogatijem pejzažu i prirodnoj raznolikosti. U Hrvatskoj je to manje zastupljeno, ali se sve više "ide" tim putem.

Ne znamo što bi danas na to rekao klasik ruralne sociologije, Pitirim Sorokin, koji je na iskustvu seljačkog načina života i rada oblikovao svoje stavove o odnosima sela i grada, njihovim prednostima i nedostacima. Po njemu, građanin živi u krilu kulture,

a seljak u križu prirode. Iskustvo građanina je šire ali površnije, "diletantskije"; to je "nadriznanje" i "nadriskustvo"; zato je senzacija jedna "duša grada", paradoksalnost i ekstravagantnost druga, moda treća, a neuravnoteženost četvrta "duša grada"; građanin sve zna, ali to je znanje površno, bez stvarnoga životnog iskustva.

Seljak pak ima uže iskustvo, sadržaj znanja mu je ograničeniji, ali zato solidniji. Seljak nema posla s knjiškim svijetom, već sa živim stvarima, ne bavi se sjenkama pojava već sa samim životom. Dok je građanin, okružen i radeći s automatima, i sam postao automat, seljak radi i živi u živoj prirodi i poznaje njezine cikluse. Stoga seljak ne robuje senzacijama, modama i pomodarstvu, ne voli grlatost i krajnost, već živi uravnoteženo u svijetu tradicije, društvu predaka i djedova, i carstvu zdravog razuma.

Iako se navedene sentence čine kao lament nad nečim prošlim, idealističko veličanje nekih crta koje posjeduje seljak, čemu bi se moglo suprostaviti sasvim oprečne slike i predodžbe seljačke stvarnosti, ipak ovakve idealizacije nisu ni suviše ni nepotrebne. Uostalom, nije Sorokin jedini koji tako doživljava seljaka i građanina.

Međutim, na realnom terenu ekonomije i društvene zbilje seljačka je stvarnost manje poetična. Seljak je više podređen zahtjevima i pravilima industrijskog društva, normama ponašanja koje nisu njegove, i koje mu nisu uvijek razumljive. Grad, velike kompanije, banke, upravne instance i ministarstva određuju mu sudbinu. I hrvatski seljak je u tom mlinskom kolu. Ako želi preživjeti i, eventualno, napredovati mora se podrediti vanjskim silama i pritiscima. Njegovo gospodarstvo mora sve više funkcionirati kao poljoprivredno poduzeće, on mora racionalno kalkulirati, računati i pokrivati troškove e da bi izvukao svoju "plaću" i možda kakav profit, jer ga stalno uvjeravaju da kao poduzetnik mora ići na profitabilne poslove. Sve što kupuje, od mehanizacije, mineralnih gnojiva, kvalitetnog sjemena i ostalih "inputa", sve mu se čini preskupo i ima tržišnu cijenu. Jednom uhvaćen u tehnološku i modernizacijsku trku, zamjećuje da se ta modernizacijska spirala sve brže vrti, i da, kolikogod se više modernizira, on sve teže egzistira. Cijenu onoga što sam prodaje uvijek određuju drugi - trgovci, industrije, država, a sâm na njih nema gotovo nikakav utjecaj.

Seljak traži "moralno" tržište, ali takvo ne postoji. Plaše ga i stranom konkurencijom, jer je "negdje vani" sve puno jeftinije. Dok je nekada sa strepnjom gledao u nebo i tražio pomoć od nadzemaljskih sila, danas sve više osluškuje glasove burze i dalekih tržišta, prateći i plašeći se onog što se sve "kuha" u raznim kancelarijama GATT-a, WTO-a, o kojima ima samo slabašnu predodžbu.

Međutim, i to je dio sadašnjice, još zlokobnije prisutne u bližoj budućnosti.

Netko će reći da je to cijena progresa, koja se plaća danas kako bi sutra bilo bolje. Ako bude! No, to je već priča za budućnost ali, kako to ne bez nostalgije napominje Mendras, budućnosti bez seljaka, bez lukavca, poštenjačine, branitelja domovine, hranitelja gradova, simbola postojanosti, privrženosti, neuništivosti, moralne čistoće...

Literatura

1. Adams, J. (1994.): The Transformation of Rural Life, - London.
2. Barberis, Corrado (1994.): Introduzione a rurale 2000. - Milano : F. Angeli.
3. Bazin, Gilles ; Roux, Bernard (1995.): Resistance to Marginalization in Mediterranean Rural Regions. - **Sociologia Ruralis**, Assen, 35 (1995) 3-4: 335-347.
4. Bergmann, T. (1990.): Socioeconomic Situation of the Individual Peasant. - **Sociologia Ruralis**, Assen, 30 (1990) 1: 48-62.
5. Black, R. (1992.): Crisis and Change in Rural Europe. - London.
6. Budin, Tomislav (1992.): Agrarna struktura kao činitelj razvoja Hrvatske. - **Sociologija sela**, Zagreb, 30 (1992) 115-116: 44-52.
7. Burtin, J. (1987.): Common Agricultural Policy and Its Reforms. - Luxembourg.
8. Cernea, Michael M. (ed.) (1993.): Putting People First : Sociological Variables In Rural Development. - Oxford : Oxford University Press, 575 pp. - (Published for the World Bank)
9. Chayanov, Alexander (1986.): The Theory of Peasant Economy. - Manchester : Manchester University Press, 316 pp.
10. Cifrić, Ivan (1990.): Prema ekologiji ruralnih sredina. - **Sociologija sela**, Zagreb, 28 (1990) 109-110: 151-160.
11. Cifrić, Ivan (1992.): Sociokulturni aspekti obnove i razvitka sela (teze). - **Sociologija sela**, Zagreb, 30 (1992) 1-2: 1-6.
12. Cifrić, Ivan (1996.): Pluralni ekološki etos. - **Sociologija sela**, Zagreb, 34 (1996) 3-4: 137- 153.
13. Defilippis, Josip (1993.): Obiteljska gospodarstva Hrvatske. - Zagreb : AGM, 247 str.
14. Defilippis, Josip (1993.): Upravljanje integralnim razvitkom ruralnih područja. - **Sociologija sela**, Zagreb, 31 (1993) 1-2: 35-41.
15. Fanon, Frantz (1968.): Les damnés de la terre. - Paris : Maspero.
16. FAO (1989.): WCARD - World Conference on Agrarian and Rural Development : Rural Development in Europe ; 1979-1989 Ten Years of Follow-up / Varna, Bulgaria, 12-15 September 1989. - Rome : Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), 177 pp.
17. FAO (1996.): Overview of the Socio-economic Position of Rural Women In Selected Central and Eastern European countries. - Rome : FAO - The Regional Office for Europe and the Women in Development Service / Sustainable Development Department, 64 pp.
18. Gasson, Ruth (1988.): The Economics of Part-time Farming. - Essex.
19. Hahn, E. (1988.): Siedlungsoekologie : oekologische Aspekte einer neuen Stadt. - Karlsruhe : F. Miller.

20. Hammer, Torild (1996.): Consequences of Unemployment In the Transition From Youth To Adulthood In a Life Course Perspectives. - **Youth and Society**, London, 27 (1996) 4: 450-468.
21. Kayser, Bernard (1988.): Permanence et perversion de la ruralite. - **Études rurales**, Paris, (1988) 109: 75-108.
22. Kayser, Bernard (1990.): La renaissance rurale. - Paris : Armand Colin, 316 pp.
23. Kroeber, Alfred L. (1948.): Anthropology. - New York : Harcourt, Brace & World Comp.
24. Larson, Olaf ; Rogers, Everett (1964.): Rural Society in Transition, in: James Coop (ed.): **Our Changing Rural Society**. - Aimes : I.S.U. Press.
25. Lerner, Daniel (1958.): The Passing of Traditional Society. - New York : The Free Press of Glencoe.
26. Lončar Butić, Nataša ; Magdalenić, Ivan ; Seferagić, Dušica ; Župančić, Milan (1999.): Sociološka studija o utjecaju Akumulacije Križ potok u Općini Lokve i Gradu Delnice na uvjete života stanovništva i razvoj područja. - Zagreb : Hidroinženjering d.o.o. ; Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 57 str.
27. Magdalenić, Ivan ; Petak, Antun ; Župančić, Milan (1994.): Očekivanja hrvatskih seljaka od Javne poljoprivredne savjetodavne službe. - **Sociologija sela**, Zagreb, 32 (1994) 3-4 (125/126): 123-148.
28. Magdalenić, Ivan ; Vranešić, Milan- Mile ; Župančić, Milan (ur.) (1996.): Žumberak - baština i izazovi budućnosti : zbornik u čast 700-te obljetnice prvog spomena imena Žumberak. - Stari grad Žumberak : Odbor za proslavu 700-te obljetnice imena Žumberak, 321, XVI str. ilustr.
29. Malić, Adolf (1983.): Urbanizacija i infrastrukturna opremljenost sela u SR Hrvatskoj. - **Sociologija sela**, Zagreb, 21 (1983) 79-81: 139-150.
30. Mathieu, Nicole (1991.): La notion de rural et les reports ville-campagne en France, (1991) 197: 35-41.
31. Mendras, Henri (1967.): La fin des paysans. - Paris : Futuribles ; SEDEIS.
32. Mendras, Henri (1986.): Seljačka društva : elementi za jednu teoriju seljaštva. - Zagreb : Globus, 310 str.
33. Nejašmić, Ivica (1986.): Prirodno kretanje stanovništva SR Hrvatske prema tipu naselja boravka. - **Sociologija sela**, Zagreb, 24 (1986) 91-94: 13-30.
34. Nejašmić, Ivica (1990.): Osnovne značajke depopulacije u Hrvatskoj u razdoblju 1953.-1981. - **Sociologija sela**, Zagreb, 28 (1990) 107-108: 33-50.
35. Oliveira-Rocca, Maria (1993.): Hrvatska mladež u europskom kontekstu. - **Sociologija sela**, Zagreb, 31 (1993) 1-2: 65-74.
36. Puljiz, Vlado (1977.): Eksodus poljoprivrednika. - Zagreb : Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 176 str. - (Biblioteka Sociologije sela ; 5)
37. Puljiz, Vlado (1983.): Novi trendovi deagrarizacije u SR Hrvatskoj. - **Sociologija sela**, Zagreb, 21 (1983) 79-81: 59-70.

38. Rambaud, Placide (1971.): *Société rural et urbanisation*, in: Henry Desroche et Placide Rambaud: **Village en développement**. - Paris : Mouton et co.
39. Redfield, Robert (1963.): *The Little Community ; Peasant Society and Culture ; An Anthropological Approach to Civilization*. - Chicago, IL : The University of Chicago Press, 92, 182 pp.
40. Sauer, Mathias (1990.): *Fordist Modernization of German Agriculture and the Future of Family Farms*. - **Sociologia Ruralis**, Assen, 30 (1990) 3-4: 260-279.
41. Seferagić, Dušica ; Župančić, Milan ; Lončar Butić, Nataša (1998.): *Sociologijska studija za područje Koprivničko-križevačke županije*. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 70 str., 3 karte.
42. Shanin, Theodor (1968.): *Seljaštvo kao politički faktor*. - **Sociologija sela**, Zagreb, 6 (1968) 19-20: 25-42.
43. Sorokin, Pitirim A. (1931.): *A Sistematic Sourcebook in Rural Sociology*. - Minneapolis : University of Minnesota Press.
44. Sorokin, Pitirim A. ; Zimmerman, Carle C. (1929.): *Principles of Rural-Urban Sociology*. - New York : Henry Holt.
45. *Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*. - Zagreb : Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja ; Zavod za prostorno uređenje, 1996.
46. Štambuk, Maja (1988.): *Društveni razvoj i selo*. - **Sociologija sela**, Zagreb, 26 (1988) 99-100: 25-33.
47. Štambuk, Maja (1991.): *Socijalna dinamika u seoskoj zajednici*, u: Dušica Seferagić (ur.): **Društvene promjene u prostoru : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, str. 105-127. - (Edicije IDIS-a)
48. Štambuk, Maja (1994.): *Ruralna društva u sjeni metropole : Zagrebačka županija*. - **Sociologija sela**, Zagreb, 32 (1994) 123-124 (1-2): 13-25.
49. Štambuk, Maja (1997.): *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija. - Zagreb : Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, IV, 309 str.
50. Šušvar, Stipe (1973.): *Između zaseoka i megalopolisa*. - Zagreb : Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 241, 1 str. - (Biblioteka Sociologije sela ; 1)
51. Tanić, Stjepan (ur.) (1995.): *Pregled stanja i Strategija razvitka poljoprivrede Republike Hrvatske / Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, Organizacija za hranu i poljoprivredu (FAO)*. - Zagreb : Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, 1995. - 104 str. ; ilustr.
52. Tracy, Michael (1996.): *Država i poljoprivreda u Zapadnoj Europi : 1880-1988*. - Zagreb : MATE, XIII, 384 str.
53. *US Federal Agencies and Gerald Barney Associates (1980.): Global 2000 : Entering the Twenty-First Century. Report to the President*. - Washington, DC : US Government Printing Office.

54. Župančić, Milan (1983.): Uključivanje individualne poljoprivrede u društvenu podjelu rada. - **Sociologija sela**, Zagreb, 21 (1983) 79-81: 113-126.
55. Župančić, Milan (1991.): Seoska domaćinstva i poljoprivredna gospodarstva : struktura i razvojne tendencije, u: Dušica Seferagić (ur.): **Društvene promjene u prostoru : zbornik radova**. - Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, str. 129-148. - (Edicije IDIS-a)
56. Župančić, Milan (1995.): Vitalna gospodarstva i preobražaj hrvatske poljoprivrede. - **Sociologija sela**, Zagreb, 33 (1995) 1-4 (127-130): 1-17.
57. Župančić, Milan (1998.): Seoska modernizacija i tranzicija. - **Sociologija sela**, Zagreb, 36 (1998) 1-4 (139-142): 53-66.
58. Župančić, Milan ; First-Dilić, Ruža (1972.): Tipologijska metoda u sociologiji, u: Stipe Šuvar i Vlado Puljiz (red.): **Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji : zbornik teorijskih i metodoloških radova**. - Zagreb : SOUR za sociologiju sela Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, str. 7-27. - (Biblioteka Sociologije sela ; 2)

Milan Župančić

Institute for Social Research of Zagreb, Zagreb, Croatia

Transition and Perspectives of Modernization of Croatian Village

Summary

The pivot of this work, that results from "The Village in Transition" project, is the relation between socio-economic changes in Croatian village and the possibilities of revitalization of rural areas. In the past 50 years Croatia went through a sequence of dramatic changes marked by the processes of industrialization, de-agrarization and urbanization. From mostly agrarian country with prevailing peasantry and small-scale farming, Croatia became a medium developed country in which a portion of agrarian population decreased to 7 - 8 per cent of total population. The village followed these tendencies in development, but even today the agriculture is one of the most important occupations of its population. The property structure of peasant farming is unfavourable as two thirds of households own less than 3 ha land, and most of them are part-time agrarian households earning ever greater part of their income out of household. The process of de-agrarization deteriorated vital characteristics of rural population, and strong rural exodus de-vitalized the greatest part of rural area, which is today behind the urban entities. A huge part of rural area, especially uplands and mountain regions, is subject to strong de-population.

The author showed that Croatian village, which compared to "classical" transitional countries had different developmental movements, shares the same difficulties because Croatian rural areas have the same developmental problems and, like rural areas in other countries, do not fit easily in predominant trends of modern society. The author considers that under the condition that polycentric and dispersive developmental concept be adopted, the transitional period - in spite of all the difficulties - can make possible the village modernization and its easier integration into global society, as in transitional circumstances this concept gives chance for village re-vitalization.

Key words: rural areas, rural development, social structure, agrarian household, agrarian structure, modernization, transition, village re-vitalization.

Received on: 10th June, 2000

Accepted on: 18th December, 2000

Milan Župančić

Institute de Recherche sociale à Zagreb, Zagreb, Croatie

La transition et les perspectives de modernisation du milieu rural croate

Résumé

L'ossature fondamentale de cette étude, résultant du projet *Le milieu rural en période de transition : possibilités de développement des régions rurales*, est le rapport des changements socio-économiques dans le milieu rural croate et des possibilités de revitalisation des régions rurales. Au cours des cinquante dernières années, la Croatie a subi bien des changements dramatiques, marqués par les processus de l'industrialisation, de la dépopulation agraire, et de l'urbanisation. De pays surtout agricole, avec une prépondérance de paysans et d'une agriculture aux petites parcelles appartenant à de petits propriétaires, la Croatie est devenue un pays moyennement développé où le pourcentage des paysans est tombé à 7 - 8% de la population totale. Le milieu rural a suivi ces tendances de développement, mais aujourd'hui encore l'agriculture est parmi les activités les plus importantes de sa population. Est déforable la structure de la propriété du domaine agricole où deux tiers des exploitations agricoles ont un domaine de moins de 3 ha, où se trouvent principalement des ménages mixtes (travail à temps partiel), dont une partie de plus en plus importante du revenu est gagnée en dehors de l'exploitation agricole. Les processus de la dépopulation agraire ont abouti à la détérioration des caractéristiques vitales de la population agricole, tandis que l'exode rural important a dévitalisé la plus grande partie de l'espace rural, qui, aujourd'hui, est en retard sur les milieux urbains. Une très grande partie de l'espace rural, surtout les régions montagneuses, est exposée à une importante dépopulation.

L'auteur a montré que le milieu rural croate, qui avait des mouvements de développements par rapport aux pays "classiques" en transition, partage leurs difficultés, car les régions rurales croates ont des problèmes de développement semblables et s'intègrent difficilement aux tendances dominantes de la société moderne, de même que les régions rurales d'autres pays. L'auteur considère que malgré toutes les difficultés la période de transition peut permettre la modernisation du milieu rural et son intégration plus facile dans la société globale, à condition d'accepter le concept polycentrique et dispersif de développement, car dans les conditions de la transition ce concept offre une chance de revitalisation du milieu rural.

Mots-clés: régions rurales, développement rural, structure sociale, exploitation agricole, structure agraire, modernisation, transition, revitalisation du milieu rural.

Reçu: le 10 juin 2000

Accepté: le 18 décembre 2000